

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

samhällsteori · socius ·
samfundsvidenskab ·
samhällsavgränsning ·
samfundr · society ·
samhällsperspektiv ·
samhällsnytta · sek w ·
samhällsinformation ·
samfundsbegrebet ·
samhället · societas ·
samhällsförändring ·
samhällsforskning ·
samhällsmedlemmar ·
samhällsmodeller ·
samhällsstrategier ·
samhällsstrukturer ·
samfundsarkæologi ·
samhällelig · samfunn ·
samhällskonstruktion ·

NR 2 1997

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltids- och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1997 kr 150:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Peter Carelli, Lars Ersgård, Ingrid Gustin, Anders Jonasson, Mats Mogren, Mats Roslund, Katalin Schmidt Sabo.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 1997:2

- 1 Redaktionellt
- 3 *Ronnie Carlsson*
Ålands kyrkor - en kritisk recension
- 14 *Axel Christophersen*
"...og han sat der længe og vakta landet..."
Momenter til en diskusjon om Konghelle i middelalderen
- 33 *Else Roesdahl*
Dansk middelalder-arkæologi - nu og fremover. Tiltrædelsesforelæsnings
Aarhus Universitet 11. april 1996
- 48 *Jes Wienberg*
Arkæologin, sproget og samfundet
- 61 *Mats Mogren*
Hallström, forntiden, samtiden - och medeltiden

Till omslagsbilden har Christina Borstam fogat följande citat: "Forskning handlar mycket om vem som skall vara Alice; vem som bestämmer vad orden skall betyda" (Margot Bengtsson)

Redaktionellt

Som vanligt rör sig META kors och tvärs över de nordiska landmassorna. I detta nummer medverkar författare från tre länder - Sverige, Norge och Danmark. Då en av artiklarna dessutom behandlar Åland finns även Finland representerat i detta nummer. Det är precis så det ska vara i META - den nordiska tidskriften för aktuell medeltidsarkeologisk forskning.

De åländska kyrkorna är ett minst sagt hett forskningsområde. Genom åren har många skilda forskare tagit sig an detta material vilket givit mycket skiftande tolkningar och dateringar. Ronnie Carlsson, med yrkeserfarenheter från Åland, ger sig tillbaka in i getingboet och recenserar en nyligen utgiven bok i serien Ålands kyrkor. Carlsson skjuter främst in sig på två väsentliga frågekomplex, dels när Åland egentligen kristnades och dels metodiska problem och möjligheter med kol 14-datering av kalkbruk. Sista ordet är säkerligen inte sagt i dessa frågor.

Kungahälla har av gammal hävd behandlats som en tidigmedeltida svensk stad. Den är belägen på nuvarande svensk mark, har undersökts av svenska arkeologer och har medtagits i det svenska projektet Medeltidsstadens publikationer. I själva verket var dock Kungahälla ursprungligen en rent norsk stad, anlagd på en mycket strategisk plats där riksgränsen mellan Norge, Sverige och Danmark möttes. Axel Christophersen lyfter i sin artikel fram detta lite bortglömda norska perspektivet på Kungahälla och sätter in stadsbildningen i ett större västskandinaviskt ramverk.

I 15 år stod professorsstolen i medeltidsarkeologi vid Århus universitet obesatt. Våren 1996 utnämndes dock Else Roesdahl till ny professor i middelalderarkæologi. I sin installationsföreläsning, som nu trycks i META, ger hon en ämneshistorisk tillbakablick samt ger en vision av ämnets utveckling under den närmaste framtiden. Vad som är särskilt intressant är hennes syn på ämnets möjligheter - och omöjligheter. Föreläsningen/artikeln är viktig då den till stora delar är Roesdahls "programförklaring" för dansk medeltidsarkeologi så som den kommer att utvecklas en bra bit in i 2000-talet.

Den arkeologiska terminologins snåriga djungler är ämnet för Jes Wienbergs bidrag. Han har retat upp sig på det oreflekterade utnyttjandet av uttrycket samhälle (samfund) i arkeologiska texter. Wienberg visar med en mängd övertydliga exempel att begreppet är flitigt använt i alla tänkbara sammanhang. Men vad menar vi egentligen med samhälle? Bör vi använda detta begrepp i våra arkeologiska texter?

Slutligen recenserar Mats Mogren en nyutkommen bok om arkeologen Gustaf Hallström, skriven av Evert Baudou. Enligt Mogren är denna bok inte bara ett porträtt av en arkeologisk individ utan lika mycket en bild av svensk arkeologisk idéhistoria.

Ha en skön sommar!

META-redaktionen i Lund

Erik Cinthios forskningsfond

Erik Cinthios forskningsfond instiftades 1989 och har som syfte att lämna bidrag till avhandlingsarbeten i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. Fonden förvaltas av Medeltidsarkeologiska föreningen. En särskild stipendienämnd beslutar om fördelningen av bidragen. Dess ledamöter utgöres av professorn i medeltidsarkeologi, en representant för Medeltidsarkeologiska föreningens styrelse samt en representant för doktoranderna i medeltidsarkeologi.

Medeltidsarkeologiska föreningens styrelse har beslutat att under 1997 utlysa ett stipendium om **5000 kronor**.

Ansökan med motivering sändes till adress: **Medeltidsarkeologiska föreningen, Sandgatan 1, 223 50 Lund**. Ansökan skall innehålla en kortfattad beskrivning av det aktuella avhandlingsprojektet, en kostnadsberäkning för detta samt en tydlig angivelse av ändamålet med den sökta summan. Ansökan skall vara styrelsen tillhanda **senast den 30 september 1997**.

Med avhandlingar i medeltidsarkeologi avses större vetenskapliga verk i ämnet, inte endast doktorsavhandlingar. Vid utdelandet av stipendier ur Erik Cinthios forskningsfond kommer dock stipendienämnden att prioritera sistnämnda arbeten.

Medeltidsarkeologiska föreningens styrelse

Ålands kyrkor - en kritisk recension

Ronnie Carlsson

Abstract

The Churches of Åland - a critical review

This article is a debating review - or possibly a reviewing debate - on the first volume of the Churches of Åland (Ringbom & Remmer 1995). The result in general is discussed and accepted, but in some details also somewhat criticised or even questioned. Two of the topics are particularly dealt with; the eventuality of an early christianization, and by that an early churchbuilding period on Åland, and the problems and possibilities of radio carbon dating of mortar.

Alla som någon gång varit på Åland utanför Mariehamn och Ålands-kryssningarnas trånga sfär, har säkert lagt märke till de säregna medeltida kyrkorna, till synes lika och ålderdomliga, uppförda av den vackra men sköra, röda granit som kallas rapakivi. Om man under några år får bekanta sig med dem och deras omvärld, på olika sätt – direkt eller indirekt – händer det dock något med ens syn på dem. Fortfarande är de röda och vackra, men likheterna börjar överflyglas av olikheterna och till slut åter-

står av likheterna kanske bara just att de är röda och vackra. Den ålderdomlighet man till förstone tyckte sig så klart märka visar sig också till dels vara en chimär. Man har helt enkelt gått i den klassiska fällan att förväxla enkelhet med hög ålder, och en klen men dock tröst är att andra tidigare gjort sammalunda.

Om dessa kyrkor har det redan skrivits en hel del och senast, men förhoppningsvis inte sist i raden av publikationer, har nu den första i en

planerad svit om åtta volymer från projektet *Ålands kyrkor* kommit, och det är alltså Åsa Ringbom och Christina Remmer som givit sig i kast med den grannliga uppgiften (Ringbom & Remmer 1995). De åtta planerade volymerna av *Ålands kyrkor* avser att behandla vardera en moderkyrka och dess annexkyrka och den första delen avhandlar i den andan moderkyrkan i Hammarland och annexkyrkan i Eckerö. Just i detta fall visar det sig dock att flera medeltida dokument omtalar Eckerö socken varför man kan anta att Eckerö under medeltiden faktiskt var en egen församling. Detta spelar dock inte någon roll i detta sammanhang eftersom de båda kyrkorna i dispositionen behandlas likvärdigt. Dispositionen är nämligen föredömligt klar och logiskt strukturerad och identiskt lika för de båda behandlade kyrkorna. Sålunda har varje kyrkobeskrivning tre huvudrubriker *socken*, *kyrkogård* och *kyrka*. Den senare är i sin tur indelad i fem underrubriker: *byggnadsbeskrivning*, *byggnadshistoria*, *kalkmålningar*, *inventarier* och slutligen en kort kronologisk sammanställning *sekel för sekel*. Underrubriken byggnadshistoria är ytterligare indelad i: *forskningsläget – en kronologisk översikt*, *naturvetenskaplig dateringsamt analys och rekonstruktion*. Normalt är jag en varm anhängare av den här typen av enkel, logisk och stringent disposition, och förvisso så även i detta fall, men en liten anmärkning vill jag ändå göra. Som en konsekvens av strukturen har nämligen det intressanta Signildsskärs kapell kommit att behandlas under Eckerö, Eckerö socken. Inte därför att

redogörelsen för kapellet hade blivit, i varje fall inte mycket, annorlunda även om det fått ett eget kapitel men som det är nu finns underrubriken Signildsskär inte ens med i innehållsförteckningen, vilket kan tyckas en aning njugett. För Hammarlands del finns på samma sätt kapellet på Kapallön, men här är problemet kanske mindre då det inte finns särdeles mycket information om detta.

Före kyrkobeskrivningarna finns som sig bör ett förord och en inledning. I förordet räknas upp, förutom de båda författarna, drygt tjugo personer, representanter för andra framför allt naturvetenskapliga discipliner, som mer eller mindre direkt varit delaktiga i projektet. Redan här betonas att projektet har värderat naturvetenskapliga metoder högt.

Inledningen ges dels en forskningsöversikt med huvudvikten naturligt nog lagd på Ålands tidiga medeltid och de medeltida kyrkorna, dels en projektförklaring med huvudvikten lagd på metod i allmänhet och de naturvetenskapliga dateringarna i synnerhet. När det gäller forskningsläget för Ålands tidiga medeltid är källäget ett av de största problemen, och det är förstas också en av orsakerna till att uppfattningarna bland forskarna går vitt isär. Som bakgrund till den tidiga medeltiden sägs att Ålands yngre järnålder är en rik och dynamisk tid med bl a en bebyggelse som är tätare än t o m Mälardalens. Här finns dock skäl att uppmärksamma några saker som avslöjar denna bild, som i huvudsak grundar sig på förekomsten av

gravar av yngre järnålders-typ, som åtminstone delvis en skenbild. För det första är nyuppodlingsgraden på Åland betydligt lägre än t ex Mälardalen och landskapet dessutom är av en annan karaktär, vilket gör att en större andel av lämningarna finns kvar. För det andra måste man, menar jag, sprida ut det åländska gravmaterialet, för övrigt ett ur materiell synpunkt tämligen torftigt sådant, på en betydligt längre tid eftersom järnåldern tycks ha varat betydligt längre på Åland än i Mälardalen, om man kan uttrycka sig på det sättet. Jag har redan tidigare givit uttryck för åsikten att problemkomplexet med Ålands järnålder och medeltid kan förklaras på ett enklare sätt än vad som hittills varit vanligt. Problemet kan formuleras som så, att Åland, en till synes rik och tätbefolkad svensk järnåldersbygd under tidig medeltid nästan inte längre fanns för att senare under medeltiden åter fungera som en om än inte märkvärdigt rik eller tätbefolkad så i varje fall bebyggd del av Sveriges Österland. På detta finns idag tre lösningar presenterade. Den första lösningen, vars huvudman idag Lars Hellman kan sägas vara, innebär att Åland på grund av ändrade politiska förhållanden i omvärlden som bl a medförde ändrade handelsvägar i Östersjön, kom i ett slags bakvatten och i det närmaste avfolkades under tidig medeltid för att sedan åter befolkas från Sverige. Den andra lösningen skulle kunna kallas ålandsskolan med Matts Dreijer som spiritus rektor. Den söker sina rötter i uppfattningen att den av Ansgar besökta handelsstaden Birka låg på Åland, eller t o m att Birka var hela Åland och sålunda en

rik bygd som mycket tidigt kristnades. Efter en första tid med träkyrkor uppfördes så de första stenkyrkorna redan på 1100-talet. Den tredje och i alla avseenden enklaste lösningen, som några äldre forskare har antytt och Birgitta Roeck Hansen har utsagt, är att Åland under yngre - likväl som äldre - järnålder var en normal bygd med en idogt stretande befolkning utan allt för stora rikedomar samlade på hög. Genom sitt läge i förhållande till resten av Norden kom Åland inte att utsättas för någon, åtminstone inte varaktigt verkande mission förrän den svenska kronan riktade sin nyvunna missionsiver österut under 1200-talet, varvid gravläggningssättet först då ändrades till kristna begravningar in- till de nyuppförda kyrkorna.

När det gäller Ålands medeltida kyrkor refereras de viktigaste tidigare arbetena, varvid Matts Dreijers dateringar av kyrkorna på ett tillfredsställande sätt sätts i relation till dennes grundsyn på utvecklingen på Åland under förhistorisk tid. Vad som däremot får läsas lite mellan raderna är att författarna uppenbarligen tycker att både Lars Hellberg och Birgitta Roeck Hansen likväl som alla delförfattarna till *Ålands medeltida kyrkor* är arroganta och har fördomar när de anser att Åland kristnades sent. Även i tidigare skrifter har författarna tenderat till ett åtminstone i mitt tycke lamt förhållningssätt till de mera innovativa delarna av Matts Dreijers teoribildning om Åland under äldre tider. Mycket, för att inte säga nästan allt, av detta avvisas nu på ett betydligt klarare sätt, även om just detta med Ålands

tidiga kristnande tycks ligga i bakgrunden som en bärande tanke, trots att metodavsnittet inleds med att deklarerar en nollställning i förhållande till den tidiga forskningen. Som vi ska se lite längre fram i denna framställning är de nya dateringsresultaten från åtminstone dessa två kyrkor emellertid inte på något vis sådana att de skulle stödja en tanke om ett tidigt kristnande.

Nu har vi emellertid kommit fram till kanske den intressantaste delen av boken, *Metod*, av vilket huvuddelen handlar om kol 14-datering av kalkbruk. Först redogörs dock lite i allmänhet om teorin bakom kol 14-datering och här kan jag inte låta bli att göra en liten anmärkning. I samband med att storleken på metodens onoggrannhet och vad som orsakar den, sågs att kalibreringsförfarandet ytterligare bidrar till bristen på noggrannhet. Detta är dock inte sant, istället är det så att kalibreringen ibland ger en lägre noggrannhet, men i gynnsamma fall, om man befinner sig i de delar av kalibreringskurvan där denna är brantare än genomsnittet, kan kalibreringen leda till en snävare datering. Paradoxalt nog visas (i figur 1) ett exempel på just en sådan kalibrering, där en kol 14-ålder om 750 ± 70 år BP kalibreras till 1225–1300 e Kr, således en minskning av tidsspannet till endast lite drygt hälften, från 140 till 75 år.

Metoden med kol 14-datering av kalkbruk bygger på det faktum att kalkbruk skulle kunna sägas bestå av kalksten som görs mjuk eller halv-

flytande och därefter återbildas till kalksten, varvid det ursprungliga, fossila kolinnehållet teoretiskt bytts ut mot kol från härdningstillfället som således kan bestämmas med kol 14-analys. I detalj händer följande: kalksten, som till minst hälften består av kalciumkarbonat, upphettas till $1000 \infty C$ varvid kalciumoxid, eller bränd kalk, bildas under avgivande av koldioxid: $CaCO_3 \rightleftharpoons CaO + CO_2$.

Den avgivna koldioxiden innehåller alltså kol som i huvudsak härstammar från kalciumkarbonatens bildande, vilket mestadels innebär paleozoikum dvs för 245–570 miljoner år sedan. Den erhållna brända kalken släcks med vatten varvid kalciumhydroxid, eller släckt kalk, bildas: $CaO + H_2O \rightleftharpoons Ca(OH)_2$.

Den släckta kalken blandas med vatten och ballast, oftast sand, till kalkbruk som får torka, varvid det härddar genom att kalciumhydroxiden under upptagande av koldioxid från luften bildar kalciumcarbonat under avgivande av vatten: $Ca(OH)_2 + CO_2 \rightleftharpoons CaCO_3 + H_2O$.

Just detta sista är förstås det fina i kråksången; det på kol nollställda kalkbruket tar upp dagsfärskt kol från atmosfären när det stelnar, och om detta kol dateras får man således en datering av murningstillfället. Så är det alltså i teorin, i praktiken har det visat sig vara inte fullt så enkelt. Felkällorna är flera och de viktigaste är:

- om kalken inte bränns fullständigt finns fossilt kalk kvar. Eftersom

detta kan vara miljontals år gammalt finns inga ^{14}C -partiklar alls kvar varför en endast liten mängd fossilt kalk ger ett märkbart skevt resultat, dvs en för tidig datering.

- om ballasten innehåller obränd kalk ger även detta, av samma anledning, för tidiga dateringar

- om kalkbruket inte härdar på en gång, vilket kan vara fallet t ex djupt inne i murkärnor, utan härdar under tidens gång, eller ännu värre, först när provet tas, får man en för sen datering

Dessa felkällor har varit kända sedan länge men få systematiska studier tycks ha företagits för att utvärdera felkällornas relativa betydelse och vad man skulle kunna göra för att eliminera dem. Metodutvecklingen verkar ha skyndat långsamt. Själv har jag haft tillfälle att granska hur en rad kol 14-dateringar av kalkbruk från Kastelholms slott på Åland stod sig i förhållande till andra dateringsmetoder. Resultatet från den analysen var nedslående då det visade sig att kol 14-dateringarna på kalkbruk å ena sidan mestadels gav en datering som var tidigare, men å andra sidan inte hade en konstant avvikelse från övriga dateringsmetoder, även om felet i ett par fall tycktes uppgå till vid pass 100 år, vilket kan ge åtminstone en viss uppfattning om storleksordningen på avvikelsen. Efter detta har utvecklingen dock gått framåt och det med stora kliv efter vad det verkar. Författarna redogör relativt utförligt dels hur utvecklingsarbetet gått vidare, dels för de tekniska detaljerna i de korrige-

ringar av provet som vill till för att ge en pålitlig datering. Dessutom har jag nyligen haft förmånen att delta i *VII Nordic conference on the application of scientific methods in archaeology* i Nyslott, där det i två bidrag redogjordes för just denna metodutveckling i allmänhet och projektet *Ålands kyrkor* i synnerhet. En förbättring av metoden var att göra analysen med en tandemaccelerator (AMS), där en betydligt mindre mängd provmaterial behövs. Detta var ett viktigt steg, inte för att tillräcklig provmängd är svårt att erhålla, utan för att en mindre mängd material behöver gå igenom de ganska komplicerade kemiska och mekaniska bearbetningarna. Mikroskopisk utvärdering av tunnslip ger en uppfattning om provets kvalitet. Vidare sker en mekanisk separering genom krossning och våtsiktning för att urskilja obränd kalk från provet, vilket är möjligt på grund av de olika komponenternas skillnad i hårdhet. Slutligen görs en kemisk separering som bygger på att den porösa kalken i murbruket snabbare löser sig i en syra. De två fraktionerna dateras dessutom var för sig, varvid skillnaden i datering ger ett mått på kontamineringen.

Visserligen kan man hävda att både författarna av *Ålands kyrkor* och föredragshållarna på konferensen är parter i målet, men det finns knappast någon anledning att tro annat än att man verkligen är på god väg eller rent av redan har lyckats med att till stor del bemästra de felkällor som finns i kol 14-datering av kalkbruk, och om så verkligen är fallet kan man bara gratulera samt tacka och ta emot, och

hoppas att metoden snart blir tillgänglig som en kommersiell tjänst. Detta är nämligen en efterlängtd metod som kommer att få stor användning, såframt inte priset kommer att lägga en hämsko på denna. Vid förfrågan på konferensen aviserades att metoden sannolikt kommer att bli dyr att använda på grund av den omfattande bearbetningen av proven och att varje prov dateras två gånger.

När det så gäller socken-, kyrkogårds- och kyrkobeskrivningen har dessa försetts med ett rikligt bildmaterial bestående av äldre teckningar och målningar, nya och gamla fotografier av allt från hela miljöer till enskilda byggnadsdetaljer, uppmättningsritningar, skisser osv. Dessa utgör inte ett dött illustrationsmaterial bara för att lätta upp den bitvis ganska kompakta textmassan, utan används ofta direkt i analysen. Om man nu ändå ska kritisera något av detta, får det bli ett exempel från Hammarlands kyrka. För att börja nysta i detta exempel måste vi dock titta lite på kyrkans uppbyggnad, och märkligt nog tycks den relativa kronologin för de olika byggnadsdelarna vara i princip okontroversiell. Grundkonstruktionen är en salkyrka välvd i två travéer med en ingång i söder till vardera. Söder om den västligaste travéen uppfördes senare ett torn. Den södra väggen i långhuset har en kort förlängning åt öster kallad *murklacken*. Dess ytterliv ligger i flykt med långhusväggens ytterliv men innerlivet ligger i flykt med innerlivet på sydmuren till det senare uppförda och smalare koret. Murklacken är således tjockare än

både långhusets och korets mur. Slutligen uppfördes sakristian i norr. Murklacken har tolkats som ett påbörjat östtorn (M Dreijer), strävpelare till långhusets sydöstra hörn, nödvändig på grund av dåliga grundförhållanden (A C Bonnier) eller början till ett nytt kor (Å Ringbom & C Remmer). Om man nu ser på de planritningar som finns i litteraturen kan man börja med den äldsta regelrätta uppmätningen, gjord av Alarik Tavaststjerna 1913. På denna finns ingen av murskarvarna med. Planen i *Ålands medeltida kyrkor* bygger på Tavaststjernas plan men har kompletterats av J Söderberg 1973. En av kompletteringarna består i att markera just dessa murskarvar vilket har gjorts i ytterlivet för tornet-långhuset, sakristian-långhuset, koret-långhuset, koret-murklacken samt murklacken-långhuset. Matts Dreijer återger denna plan ograverad men Markus Hiekkanen har kompletterat den ytterligare med avseende på byggnadsdelarnas förbindelse. Här finns nu från ytterliv till innerliv genomgående markeringar för skarven mellan tornet och långhuset, sakristian och långhuset, koret och långhuset samt mellan murklacken och långhuset, dock inte mellan koret och murklacken som fortfarande markeras endast i ytterlivet. Den av Ringbom och Remmer presenterade planen är enligt förordet nygjord av Gunnar Redelius. Denna plan redovisar murskarvar enbart i ytterlivet för tornet-långhuset, sakristian-långhuset samt murklacken-långhuset, men har ingen markering alls för skarven mellan koret och långhuset eller mellan koret och murklacken. Således repre-

senterar denna den senaste planen, åtminstone i detta avseende, snarast ett steg tillbaka i en annars positiv utveckling. Speciellt förvånande är det kanske att ingen har ritat ut murskarven mellan murklacken och koret i innerlivet, eftersom denna är mycket tydlig, vilket också framgår av ett nytaget fotografi, figur 60 i *Ålands kyrkor I*. Här finns nämligen en trappa i kormuren upp till korvinden och trappans västvägg i den första delen av loppet utgörs av den slätmurade östfasaden på murklacken.

Här kan man också gå vidare, med murklacken som tema och exempel, och göra en liten anmärkning på den utmärkta, avslutande lilla kronologiska sammanställningen ...*sekel för sekel*. Den har på ett föredömligt sätt kompletterats med några små planer och perspektivskisser. Dock tycker jag att man i åtminstone ett avseende hade kunnat hålla redovisningen mer objektiv och tolkningsfri, och det gäller murklacken. Om man följer resonemanget kan man se att den relativa kronologin inte egentligen varit föremål för några kontroverser, och detta återspeglas i de tre skisserna över de lika många byggnadsskedena. Först byggdes alltså långhuset [skede 1]. Därefter har tornet tillkommit [skede 2]. Slutligen har koret och sakristian tillfogats [skede 3]. Dock är det uppenbart att murklacken tillkommit före resten av koret, men här har murklacken inte redovisats separat, utan den ingår i koret [skede 3], på grund av tolkningen av murklacken som en förberedelse för koret. Förhållandet mellan murklacken och tornet

är dock sådant att det egentligen inte medelst stratigrafisk analys går att avgöra vilken som är äldst, och argumenten för tolkningen att murklacken skulle höra till ett första skede i korbygget är knappast starka utan bygger snarast på att de andra tolkningarna (se ovan) inte heller har några starka argument. Därför tycker jag att det hade varit ärligare att redovisa murklacken som en separat enhet, stratigrafiskt samtida med tornet [skede 2].

När det gäller de naturvetenskapliga dateringarna har man i projektet jobbat med två grundmetoder, dendrokronologi och kol 14-analys, den senare indelad dels efter material; kalkbruk, kolbitar inneslutna i kalkbruk, trä inneslutet i kalkbruk och inmurat trä, dels efter analysmetod; konventionell och AMS. Slutsatsen av utvärderingen av dessa metoder blir att dendrokronologi har sina begränsningar när det gäller att datera byggnadens äldsta historia på grund av att trädelarna verkar utbytta, t ex efter en brand. Vidare har kol 14-datering av trä eller träkol som på olika sätt inkapslats i muren eller murbruket givit dateringar som sägs stämma dåligt med byggnadens relativa kronologi, träbitarna sannolikt av samma orsaker som för dendrokronologin, träkolet därför att man använt gammalt virke vid kalkbränningen och/eller att det är kärnvirket – som alltså är äldre än trädets fällningstid – som blir kvar som kol vid kalkbränningen. Störst tillit har istället satts till kol 14-datering av kalkbruk, vilket väl ändå får betraktas som ett djärvt grepp.

	Drejjer (1979)	Ringbom & Remmer (1995)	Bonnier (1973)	Hiekkänen (1994)
<i>Långhus</i>	1100-talets mitt	1200-talets slut/ 1300	1200-talets slut	(1:a halvan av) 1300-talet (före 1430-tal)
<i>Torn</i>	före 1200	omedelbart efter långhuset	något yngre än långhuset	(tidigt) 1300-tal (före 1430-tal)
<i>Kor</i>	före 1175	1400-talets första hälft	1300-tal, senast 1400-talets början	1465-1470
<i>Sakristia</i>	1300-tal	slutet av 1400-talet	senmedeltid	1440-1470

Tabell 1. Jämförelse mellan olika författares dateringar av Hammarlands kyrkas olika delar.

Med risk för att blotta min bristande kunskap i ämnet måste jag ändå fråga mig varför man räknar ut en gemensam kalibrering av en hel mängd prov från en byggnad och säger att detta medelvärde daterar byggnaden. För mig låter detta som att datera t ex en järnåldersgrav som innehåller låt oss säga två fibulor från 980 e Kr och ett mynt från 1040 e Kr, till 1000 e Kr, enligt formeln: $980 + 980 + 1040 = 3000$, $3000 : 3 = 1000$.

Att man inte gärna kan datera en grav med ett 1040-talsmynt till 1000 torde var och en förstå men varför det är möjligt att göra på ett liknande sätt med kol 14-dateringar förblir ett mysterium för mig.

En annan sak som förbryllar mig är att man vid vissa av de olika varianter av den gemensamma kalibreringen som utförts på provserier från de olika

byggnadsdelarna har tagit med dateringen av den andra kemiskt separerade fraktionen om den ... *uppvisar en acceptabel skillnad i förhållande till den första fraktionen (en differens som är mindre än [två standardavvikelser]*. Om jag har förstått metoden rätt går den kemiska separationen ut på att man löser upp och sålunda helt eller åtminstone till största delen avlägsnar fossilt kalk eller obränd kalk – som alltså kontaminerar provet och ger en förskjutning till en äldre datering – från kalkbruket som är det man vill datera. Att en del av kalkbruket också löser sig och ingår i den andra fraktionen gör naturligtvis ingenting för dateringen av den första fraktionen. Därför är det för mig helt obegripligt att man överhuvudtaget använder dateringen av den andra fraktionen annat än som ett kvalitetsmått på separeringen. Det enda det kan tillföra dateringen av byggnaden är väl

	Dreijer (1979)	Ringbom & Remmer (1995)	Gardberg (1973)	Hiekkanen (1994)
<i>Långhus</i>	1100-talets mitt	2:a halvan av 1200-talet	1300-talets början	1350-1450
<i>Torn</i>	1170-tal	strax efter 1469	1300-talets början	1465-1470
<i>Vapenhus</i>	-	ca 1500	-	-
<i>Sakristia</i>	-	2:a halvan av 1200-talet	-	-

Tabell II. Jämförelse mellan olika författares dateringar av Eckerö kyrkas olika delar.

en felaktig förskjutning mot en äldre datering, vilket också syns på de olika varianterna som presenteras.

Om man nu ändå väljer att göra ett medelvärde och man till sist inte räknar de föråldrande fraktion 2-dateringarna, får man exempelvis en datering av Hammarlands kyrkas långhus som efter kalibrering¹ kan skrivas: 1296, 1375, med en standardavvikelse: 1283–1310, 1370–1386, med två standardavvikelser: 1280–1326, 1352–1390. Det stratigrafiskt yngre tornet får motsvarande : 1282 samt 1278–1298, 1374–1378 och 1261–1325, 1354–1360, 1366–1389. Här kan man visserligen hävda att det äldre alternativet, dvs omkring 1300 har en något högre sannolikhet än det yngre, ca 1375, men skillnaden är så liten att det inte hade varit för mycket begärt att även det yngre alternativet togs på allvar och dess implikationer diskute-

rades. När nu det äldre alternativet så förbehållningslöst föredrages får man dra slutsatsen att detta beror på en att konsthistorisk datering ändå spökar i bakgrunden, och det är naturligtvis inte något fel med det, men det borde kanske redovisas lite tydligare.

När dateringarna så sammanfattas står man där med blandade känslor. En viss besvikelse infinner sig onekligen då en tidigare antydd om inte revolutionerande så dock ordentlig omdatering av kyrkorna måste sägas ha uteblivit. Att dateringarna verkligen inte skiljer sig så mycket från de tidigare föreslagna, i synnerhet inte från *Ålands medeltida kyrkor*, visar de två nedanstående tabellerna I och II.

De skillnader som ändå finns kan kanske bäst ses i ljuset av respektive daterings sammanhang, dvs karaktären på det verk som de ingår i. Samti-

digt är det förstås glädjande att de flesta som har funderat kring Ålands kyrkor och den tidiga medeltiden inte haft så fel. Den i inledningen uttalade kritiken mot de av Hellberg och Roeck Hansen företrädda teorierna om avfolkning respektive sparläga under tidig medeltid, på grund av att dessa inte tagit de åländska kyrkorna i beaktande får väl därmed sägas komma på skam. I själva verket måste man nog säga att ett kyrkobyggande i slutet av 1200-talet stämmer mycket bättre med någon av de två nämnda teorierna (som strängt taget och inom parentes sagt kan betraktas som två varianter på samma tema) än med den mer kontroversiella idén om ett tidigt kristnande av Åland.

En generell anmärkning man kan göra är att analysen trots allt har ett alltför mycket konstvetenskapligt perspektiv. Det här är kanske ungefär som att spotta på den som bara får silver i en 100 meters-final i de olympiska spelen, men det är väl nu så en gång att mycket vill ha mer. I det stora hela är det ändå mest några enstaka, irriterande detaljer som stör en annars bra helhet.

En sista notering får gälla en till synes liten men mycket viktig och intressant detalj är de äldre uppteckningarna, från 1700-talet, om att ett människoskelett återfunnits inmurat i Hammarlands kyrkas vägg, dock sägs inte var. Implikationerna av dessa notiser, om de verkligen återspeglar ett verkligt förhållande, att någon förärats en begravning – för något annat kan det knappast vara frågan om – i en murnisch inne i kyrkan, blir förstås om inte enorma så dock betydelsefulla för tolkningen av kyrkans grundande och äldsta tid. Redan sagesmännen spekulerar om det kan vara en stormannagrav, vilket författarna till *Ålands kyrkor* också återger, men sedan inte vidare tolkar. Till deras försvar får väl sägas att de i inledningen lämnat en brasklapp om att många av de viktiga slutsatser som skulle kunna dras och jämförelser som skulle kunna göras, tillsvidare får avstå i avvaktan på att fler delar av Ålands kyrkor ska bli färdiga och komma ut. Och att fler delar verkligen kommer att komma får vi både hoppas och tro, inte bara för att de som sådana kommer att fylla en lucka i litteraturen om Åland, utan också för att den första delen givit en ordentlig mersmak vad gäller arbetets ambition och kvalitet.

Ronnie Carlsson är antikvarie vid RAA, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Uppsala och forskarstuderande vid institutionen för arkeologi vid Uppsala universitet.

Noter

¹ Eftersom kalibreringarna av kol 14-dateringarna i *Ålands kyrkor* presenteras i form av en graf och inte siffror har jag kalibrerat värdena med samma kalibreringskurva som grund.

Referenser

- Bonnier, A. C. 1973. Hammarlands kyrka. *Ålands medeltida kyrkor*. Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in art 25.
- Drejler, M. 1979. *Det åländska folkets historia I:1. Från stenåldern till Gustav Vasa*. Mariehamn.
- Gardberg, C. J. 1973. Eckerö *Ålands medeltida kyrkor*. Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in art 25.
- Hiekkanen, M. 1994. *The stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology*. Finska fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsingfors.
- Ringbom, Å. & Remmer, C. 1995. *Ålands kyrkor, volym I: Hammarland och Eckerö*. Ålands landskapsstyrelse/museibyran. Mariehamn.
- Roeck Hansen, B. 1991. *Township and Territory. A study of rural land-use and settlement patterns in Åland c. A. D. 500-1550*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in human geography 6. Stockholm.

”...og han sat der lenge og vakta landet...”

Momenter til en diskusjon om Konghelle i middelalderen

Axel Christophersen

Abstract

“...and he sat there for a long time and guarded the country”. Aspects on Medieval Konghelle

Konghelle is first mentioned by Snorre Sturlasson in the Saga of Olav Tryggvasson. The place has eagerly been discussed due to its strategic position on the border between Norway, Denmark and Sweden. This localization has obviously played a central role for its development. This article discuss in which way, and by which effects this localization effected the place-development during the early Middle Ages. The point of departure is an ascertainment stating that Konghelle during the 12th century developed as an urban centre in the old landscape of Ranrike, which in the written scources appears as an area of conflict between the Norwegian and Danish kings from (at least) the 9th century. The article discusses the initiatives taken by the Norwegain king Sigurd Jorsalfar, and how these initiatives caused a transformation of Konghelle from an local/regional marketplace to a multifunctional, urban centre. It argues that this has to be understood based on the early medieval king's need for legitimazing their hegemony, where war, conquest, victory and surrender made it possible for the king to display important virtues as physical power, control, generosity and justice. The article discusses how these initiatives and intentions could have influenced the structure and development of the urban space, and how the urban development during the 13th century changed character and led to a restructuring of the urban space.

Innledning

Norsk byarkeologisk forskning har i liten grad vært opptatt av byutviklingen i de landområder som gikk tapt til våre nordiske naboriker i sør og øst etter Kalmarunionen i 1397. Dette til tross for at det ligger opp i dagen store faglige utfordringer i en analyse av utviklingen - eller mangel på sådan! - av sentralsteder i det middelalderske Norgesveldets perifere områder, som f.eks. på øyrikene i Vesterhavet, i det indre av Midt-Skandinavia og langs Kattegats østkyst. Dette er områder som adskiller seg m.h.t. topografiske, historisk og kulturelle forutsetninger, og som av den grunn vil kunne danne utgangspunkt for en fruktbar drøfting av den middelalderske urbaniseringsprosessens regionale mangfold og kronologiske særtrekk innenfor det gamle Norgesveldets riksgrenser.

En av disse fra norsk side forsømte byene er *Konghelle*, eller "*konungahellu*" som Snorre kaller stedet, når han første gang nevner stedet i Olav Tryggvassons saga i *Heimskringla*. Som forskningsobjekt har denne lokaliteten tiltrukket seg spesiell interesse gjennom dets strategiske beliggenhet i et "rikspolitisk" konfliktområde på grensen mellom Norge, Sverige og Danmark. Det er derfor ikke så underlig at det vanligvis er innenfor en referanseramme av interskandinavisk konflikt og fysisk aggresjon utviklingen av Konghelle som regel drøftes.

Det er temmelig åpenbart at Kong-

helles lokalisering må ha spilt en rolle for stedets utvikling. Men det er langt fra åpenbart *på hvilken måte, og i hvilket omfang*, dette har skjedd. Vi vet også lite om hvordan rent lokale/regionale forhold har påvirket sentrumsdannelsen. Nedenfor vil jeg argumentere for at Konghelles utvikling i middelalderen må forstås i en vid og foranderlig kontekst, og at den monolittiske posisjon de militær- og handelspolitiske argumentene etterhvert har oppnådd i diskusjonene, har vært med på å fetisjere snarere enn å eksponere slike forhold som ellers kunne ha tilført bildet av stedsutviklingen et anstrøk av nyanse, mangfold og uforutsigbarhet.

Nedenfor vil jeg i mindre grad fokusere på det forhold at Konghelle lå på grensen mellom de tre nordiske kongedømmene, og som sådan kom til å spille en viktig strategisk rolle på det ytre, begivenhetshistoriske planet. Istedenfor har jeg valgt å ta utgangspunkt i den omstendighet at Konghelle i løpet av 1100-tallet vokste fram om et urbant senter i *Ranrike*, et landskap som langt tilbake i forhistorisk tid har vært et viktig konfliktområde for såvel norsk som dansk/jysk maktutøving. Ut fra dette diskuteres muligheten av at de kongelige initiativer som lå til grunn for utviklingen av Konghelle til noe mer enn en lokal(regional) markeds plass, i noen grad må forstås på grunnlag av de tidligmiddelalderske tronpretendentenes legitimeringsbehov, der krig, landerobring, seier og andres underkastelse muliggjorde kongens nødvendige eksponering av makt, kon-

troll, generøsitet og rettferdighet. Videre skal kort drøftes hvorledes disse initiativer og intensjoner kan ha påvirket Konghelles "urbane rom" og fysiske makrostruktur. Endelig skal vi meget kort antyde hvorledes byutviklingen på 1200-tallet, med bakgrunn i helt andre forhold enn de som er nevnt ovenfor, ser ut til i noen grad har endret karakter med en mulig omstrukturering av det urbane rommets gestalt til følge.

Krigens orden, kongens ære og folkets gunst

Området mellom Gautelva og Svinesund har i yngre jernalder antageligvis være identisk med sagatekstenes *Ranrike*. I middelalderen var dette imidlertid navnet på den nordre delen av Bohuslän, som dessuten omfattet Älvsyssel i syd. Denne todeling gjenspeiles også i at landskapet var delt i to prostier, og hadde to fylkeskirker, en i Svarteborg og en i Konghelle (Andersson 1981). Hans Andersson har fremsatt en alternativ hypotese om at Bohuslän allerede under Håkon Håkonsson var administrativt *tre delt*, med Älvsyssel i syd, Ranrike i midten og Vättehärad i nord. På spesielt gunstige plasser i overgangen mellom hav og land utviklet det seg iflg Andersson politisk-økonomiske som kontrollerte varehandelen mellom kyst og innland. Det er disse "sentralområdene" høymiddelalderens administrative grenser forholder seg til, og som derfor indirekte reflekterer en maktstruktur i området som iflg Andersson

kan være av betydelig elde. Sagatradisjonen (Snorre) gir imidlertid ingen indikasjoner på at en slik før-middelaldersk regional (makt-)politisk tredeling av landskapet var reelt forekommende. Snarere tvært imot anvendes Ranrike entydig som benevnelse på landskapet i sin helhet mellom Svinesund og Gøtaelv. Som vi senere skal argumentere nærmere for, er det gode grunner til å oppfatte dette landskapet som et *samlet konfliktområde* i grenselandet mellom den danske og norske kongemaktens interessesfærer et godt stykke tilbake i førkristen tid (på samme måten som f.eks. Vestfold ser ut til å ha vært det vest for Oslofjorden). Dette gir en viktig historisk bakgrunn for å forstå hvorfor de spredtbebygde og skogrike landskapet opp gjennom 1000- og 1100-tallet ble en hyppig arena for en rekke krigerske begivenheter, raids og intervensjoner. Men dette gir alene i og for seg ingen fullgod forklaring på hvorfor konflikter og motsetningsforhold ble opprettholdt gjennom mange ætteledd. På et prinsipielt og overgripende plan kan en spørre seg i hvor høy grad vedvarende territorielle konflikter, erobring, forsvar og gjenerobring av landområder i noen grad kan være bestemt av en "germansk krigerideologi", der krig og erobring som det aristokratiske livs "idealtilstand" og egentlige berettigelse representerte et konstituerende element i samfunnsstrukturen i vikingtid og tidlig middelalder (kfr. Steinsland 1991, Hedeager 1992, Jakobsson 1992). Det er ofte blitt påpekt at ære er et gjennomgående tema i kongesagaene og i de islandske ættesagaene

(Miller 1990). Æresbegrepets innhold og sosiale signifikans blir et viktig tema å forholde seg til som noe som grep strukturerende inn i hersker-*aristokratiets intensjoner* og handlinger. Ære ble først og fremst vunnet på slagmarken, blir det et viktig aspekt ved den hedenske krigen og den væpnede konflikt, at den ikke bare handlet om fysisk erobring av land og rikdom som eneste (mulige) strategi for sikring av den kongelige maktutøving, men også som et middel til å vinne legitimitet for regal maktutøving: Den hedenske kongemakten representerte forbindelsen mellom samfunnet og naturmaktene; kongen ble på den måten stående ansvarlig for folkets ve og vel, for "godt år og fred" (Lunden 1996). Kongens personlige egenskaper, som samfunnet var så avhengig av, gav seg bl.a. uttrykk i seier på slagmarken. Gjennom krigshandlingene ble det derfor mulig for tronpretendentene å eksponere at de var i besittelse av krigerideologiens fundamentale personlige egenskaper; mot, ære og lykke (kfr. S. Bagge 1991, 1993). Særlig gjennom forsvar og gjenerobring av landområder sto kongen frem som en leder som i kraft av personlige egenskaper og kvaliteter sikret landets ressurser og grenser, og derigjennom trygget fred og sikkerhet. Det kan i den forstand være meningsfullt å innføre i analysen en egen kategori "konfliktlandskap", som gjennom å fremstå både som en scene for reell som "rituell" krigføring, er forlent med en særlig betydning (og eksponering) i perioder der tronpretendenter var i ferd med å bygge opp

eller styrke sitt "image" overfor aspirerende tronpretendenter innad i rike eller overfor ytre fiender.

Utviklingen av Konghelle som urbant senter lengst sør i Ranrike kan ut fra dette ikke forstås løst fra dette landskapets "doble" bestemmelse, dels som et erobret landskap som skulle forsvares i det norske herreveldets periferi, dels som et grenseland i krysningpunktet mellom de tre nordiske kongedømmene økonomiske og politiske interesse-sfære. Konghelle har heller ikke i noen partikulær form utviklet seg uavhengig av nærområdets økonomiske ressurser og sosiale organisasjon. Som sådan er Konghelle, som "sosialt locus", følgelig viklet inn i et nettverk av kryssende lokale, regionale, økonomiske, politiske, ideologiske og andre relasjonsforhold. Fremstillingen nedenfor kan derfor ikke tilskrives noen annen status enn som *én* blant mange mulige "historier" - og som sådan muligvis ikke gyldig for andre enn forfatteren og de han har diskutert fremstillingen med.

I begivenhetens sentrum - sagalitteraturens Konghelle

Sammen med de sentrale norske middelalderbyene Bergen, Nidaros, Oslo, Tønsberg og Borg omtales Konghelle allerede i 1130-årene som en av i alt 6 *civitas* langs norskekysten av den anglonormanniske historiskriveren Ordericus Vitalis (Helle og Nedkvitne 1977). Det er verdt å merke seg at Konghelle nevnes i alt i 10 av de

15 norrøne historieverker som overhodet omtaler norske bydannelser i middelalderen. Bare Trondheim, Tønsberg, Bergen og Oslo omtales i flere norrøne historieverker. Som "kaupstad" omtales Konghelle entydig i Morkinskinna og Heimskringla, og indirekte i Fagerskinna, i forbindelse med Olav Kyrres gods-donasjoner til Skule Kongsfostre, en begivenhet som fant sted antageligvis tidlig i perioden 1067-1093. Den norske historikeren Helge Nielsen gjennomførte på midten av 1970-tallet en omfattende analyse av kildegrunnlag, terminologi og beskrivelse av byoppkomsten i de norrøne historieverkene (Nielsen 1976). Iflg Nielsen omtales ikke Konghelle av noen norrøn historieskriver med *byterminologi* så tidlig som i begynnelsen av 1000-tallet, selv om *stedet* Konghelle både direkte og indirekte omtales i forbindelse med flere sentrale begivenheter både i Olav Tryggvassons, Olav Haraldsons og Magnus den Godes sagaer. Sånn sett kunne Konghelle like gjerne opprinnelig ha vært navn på en kongsgård. I allefall omtales Konghelle i sammenhenger som på en nokså entydig måte utpeker stedet som *et viktig strategisk punkt i et landskap som fra gammelt av har ligget i skjærings-punktet mellom internordiske dynastiske rettigheter.*

Tidligere forskning har merket seg at Konghelle i de norrøne historieverkene ved flere anledninger fremstår som scene for begivenheter og møtepunkt mellom sentrale aktører på den nordiske, maktpolitiske arena (Helle og Nedkvitne 1977). Men det

er verdt å merke seg at Konghelle i endel tilfeller også blir omtalt som et sted hvor særskilt de norske konger oppholdt seg over kortere eller lengre tid så. Dette synes å ha funnet sted så langt tilbake som fra Olav Haraldsons tid. Vi skal senere se at dette er et forhold som kan være med på å kaste lys over Konghelles eldste historie.

Sagatekstene gir oss m.a.o. et noe forvirret bilde av Konghelle som historisk lokalitet, og tolkningsmuligheten er altså flere. Det sikreste vi har å holde oss til når det gjelder skriftlige opplysninger om Konghelle før Sigurd Jorsalfar fatter interesse for stedet, er følgende

1. Navnet, som stedsnavnforskere vil forklare som "kongelig laste- og losseplass",
2. Ordericus omtale av stedet som en civitas omkring 1130,
3. Olav Kyrres godsdonasjon til Skule Kongsfostre, som uttrykkelig hadde bedt om gods "...nær kaupstadum theim, sem ther, herra, erud vanir at sitja ok taka jolaveitzlur....."

Samlet kan disse opplysningene peke i retning av at Konghelle i slutningen av 1000-tallet var sentrum for en mangfoldig virksomhet som i relativ nær ettertid ble assosiert med sentrale kaupstadsfunksjoner. Men annet enn spekulasjoner kan ikke dette bli. Det er først med Sigurd Jorsalfars virksomhet i Konghelle vi på skriftlig grunnlag, eller rettere sagt ut fra Snorres fremstilling, har mulighet for å danne oss en oppfatning av stedet.

Det Sigurd Jordsalfar foretok seg i Konghelle i slutningen av 1120-årene beskrives slik av Snorre i *Heimskringla* (Soga om Magnussønene):

”Kong Sigurd let hjelpe opp kjøpstaden i Konghelle så mykje at ingen kjøpstad hadde meir makt i Noreg på den tid. Og han sat der lenge og vaktia landet. Han let byggja ein kongsgard i katellet, og baud alle bygdene som låg nær kjøpstaden, og likeins byennene, at tolvte kvar månad skulle kvar mann som var ni vintrar eller eldre, bere til kastellet fem våpensteinar eller fem staurar som dei skulle gjere kvasse i den eine enden og fem alen høge.

Der i kastellet let kong Sigurd byggje Krosskyrkja; det var ei trekyrkje, mykje forseggjort både med byggjevyrke og arbeid. Krosskyrkja vart innvigd da Sigurd hadde vore konge i 24 år. Da let kongen den heilage krossen og mange andre heilagdomar vere der. Denne kyrkja kalla dei kastellkyrkja. Han sette framfor alteret den tavla som han hade late gjere i Grekenland; den var gjord av kopar og sølv og fint gyldt og innsett med emalj og glimesteinar. Der var og skrinet som danekongen Eirik Eimune hadde sendt til kong Sigurd, og ein plenarius, skriven ed gullbokstav, som patriarken gav Sigurd” (Kongsoger, Soga om Magnussønene s. 134. Oslo 1965)

Sigurd bygger altså et kastell, en kongsgård og en kirke, og han gjør det tilsynelatende for å styrke og manifestere Konghelle fysisk en viktig lokalitet på grensen mot Gøtaland og Danmark. Det er neppe tvil om at de institusjoene kongen lot bygge opp på stedet dels hadde en dobbel intensjon, dels gjennom en styrking

av stedets evne til fysisk forsvar av grensen mot Danmark, dels som en kraftfull symbolsk manifestering av det norske kongedømmets rettighetsutøvelse i det lenge omstridt landområdet vest for Gautelva. Denne handlingen gjentaes i øvrig med fornyet styrke av Håkon Håkonsson, idet han legger grunnet til riksborgen Ragnhildsholmen omkring midten av 1200-tallet.

La oss utdype det siste forholdet: Deter åpenbare sider ved kong Sigurds initiativer som slett ikke kan forstås innenfor rammene av et snevert, militærstrategisk tenkesett. For hvorfor skulle han bygge en kirke i Kastellet og forsyne den med spektakulære kostbarheter, bl.a. korsrelikviet som han hadde brakt med seg hjem fra sin pilgrimsferd til det hellige landet (og som iøvrig siden ble brakt til nasjonalhelligdommen i Nidaros)? Dette synes ikke å stå i noe rimelig proposisjon til kirkens dignitet og beliggenhet i Rikets ytterste, spredtbefolkede periferi. Dette er en disposisjon vi dypst sett må forstå som værende av kommunikativ art, som et kraftfullt signal til omverden om den styrke, besluttosomhet og autoritet kong Sigurd la i å manifestere den norske kongemaktens *tilstedeværelse i erobret land også i de perioder da han ikke selv fysisk oppholdt seg i Konghelle.*

På bakgrunn av resonnementene ovenfor vil jeg i fortsettelse utgå fra en påstand om at det ikke i første omgang er stedets status som *kaupstad* som forlener Konghelle med så stor betydning at stedet kommer i fokus

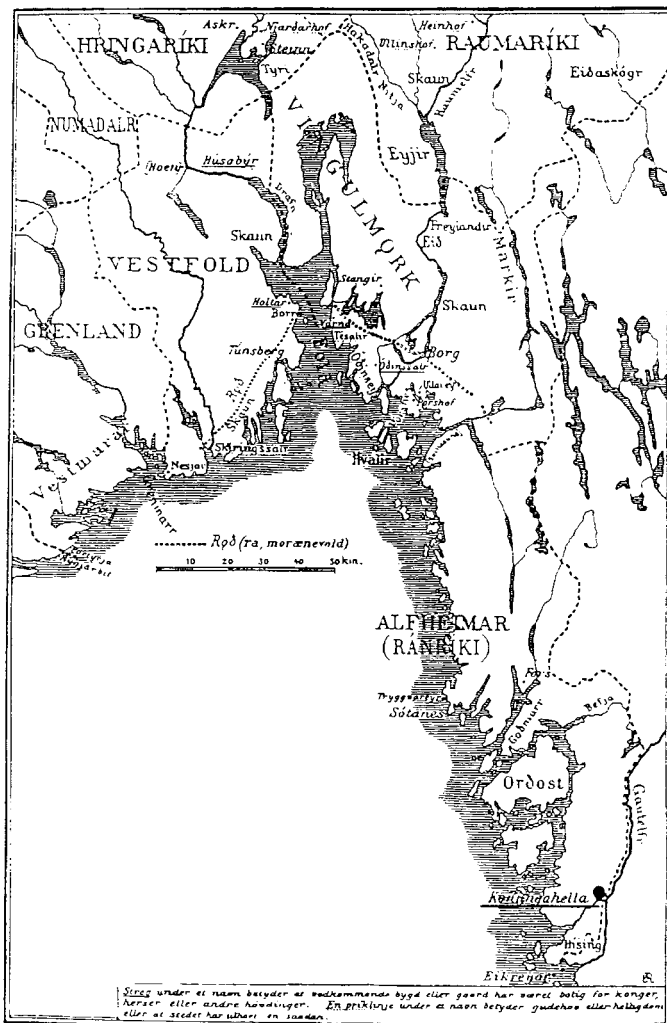

Fig 1. Landskapene omkring Oslofjorden (Follen). En annan benommelse på Bohuslän-kysten var "Alvheim". (Fra Brøgger etter Foseth 1993).

for samtidens konger og ettertidens sagaforfattere, *men lokalitetens symboliske betydning som det norske regale herreveldets tilstedeværelse og erobring av et utsatt og i mange generasjoner konfliktfylt territorium.* Ut fra et slikt perspektiv kan Sigurds initiativer i Konghelle forstås *både* som en aktiv,

ideologistyrt handling som vendte seg mot kirke, aristokrati og folk i de norske kjerneområdene i vest, *ogsom* en militærstrategisk handling vendt mot de politiske motstanderne i øst og sør. Såfremt Sigurds hektiske byggeaktivitet var med-virkende til å påskynde urbaniseringen av Kong-

helle, er denne utviklingen dermed kompelskt forbundet både med en vedvarende interskandinavisk politisk konflikt, og med indre politiske forhold i Norge i umiddelbar forkant av borgerkrigenes utbrudd.

Konghelle - i sentrum av et gammelt konfliktområde

En viktig ytre begrunnelse for Konghelles tidlige opptreden på den politiske geografis arena, kan ha vært at stedet alt fra forhistorisk tid har ligget i skjæringspunktet for norske og danske(jyske kongers krav om å "eie" kystlandet nord for Gautelvens nordre arm. I Heimskringla beretter Snorre at Harald Hårfagre la under seg Vingulmork, dvs. nåværende jystfold med Follobygdene, Asker og Bærum innerst i Oslofjorden (fig 1). Siden herjet han "i Ranrike". Gøtene forsøkte å hindre at Harald dro opp i Gautelva ved å stikke påler i elvemunningen, men dette hindret ikke at kongen herjet landet på begge sider av elvemunningen, og siden "la under seg heile landet nordafor elva og vestafor Venern". Da han dro fra landet satte han igjen hærføreren Guttorm "til å verge landet". Da Harald døde fortsatte Guttorm å styre Ranrike "frå Elv til Svinesund", mens Vingulmork, Romerike, Vestfold og Telemark ble delt mellom 5 av sønnene hans. Det virker ut fra denne fremstillingen som om Harald har betraktet Ranrike som *en territoriell enhet* på linje med Vingulmork, Romerike og de andre norske stammeområdene. Videre kan en

merke seg at mens de andre landskapene *arves av kongens sønner*, forlenes en av kongens hærførere, Guttorm, med Ranrike. Dette kan neppe tolkes anderledes enn at det har eksistert en eller annen orm for arverettslig statusforskjell mellom Ranrike og de andre østnorske landskapene: Mens Ranrike var *erobret* land, hadde de andre landskapene status som Hårfagreættens patrimonium.

Etter Haralds død oppsto det konflikter mellom tronpretendentene, og denne situasjonen utnyttet dansk-kongene Gorm den Gamle, og senere Harald Blåtann, med fremgang til å hevde hva de må ha ment var gamle rettigheter over bl.a. Viken og Ranrike. Olav Tryggvasson gjenopprettet midlertidig den norske kongemaktens råderett over Ranrike, men etter slaget ved Svolder falt landskapet atter ut av hendene på den norske kongen og kom i svenskekongen Olof Skötkonungs besittelse. I samme forbindelse ble Viken, som nok både i politisk og økonomisk forstand ble oppfattet som en viktigere region enn Ranrike, lagt *direkte* under dansk kongen Svein Tjugeskjegg's styring. Når Olav Haraldsson trer inn på den historiske arena kort etter tusenårsskiftet, fører han en ekspansiv territorialpolitikk, og vinner, i alle fall delvis, atter kontroll over Ranrike, denne gang i allianse med lokale stormenn som åpenbart ikke føler særskilt lojalitet til noen spesiell nordisk fyrste (Sveaas Andersen 1977). I siste halvdel av 1000-tallet videreførte den norske kongemakten en aggressiv territorialpolitikk både mot vest og øst.

Gjennom to hærtokter henholdsvis mot Halland i 1095 og mot Gøtaland i 1101 søkte Magnus Berrføtt å stabilisere riksgrensen langs Gautelven, noe som delvis lykkes gjennom et meglingsmøte mellom de tre kongene ved "Landemerke i Elven".

Av denne korte ekskursen fremgår det nokså klart at i det minste Snorre (og senere fortolkere av ham), at Ranrike i alle fall fra siste halvdel av 800-tallet representerte et samlet konfliktområde hvor de norske og danske(jyske) fyrstedynastier ser ut til å ha gjort sine dynastiske rettigheter kontinuerlig gjeldende.

Hva er det som gjør dette landskapet (som i øvrig ikke var det eneste internordiske konfliktområde på samme tid) til gjenstand for gjentagende erobring, forsvar og gjenerobring gjennom flere hundre år? Hva er det kampen om territorier og landskaper i Norden egentlig handler om? En rekke forklaringer er gjennom tidene fremført som plausible svar på dette spørsmålet, men svært ofte ender en opp i enkle, evolusjonspregede svar som befolkningsøkning og skrantende resurstilganger. Selv om slike resonnementer kan ha mye for seg, dekker de neppe hele problemkomplekset, kanskje ikke engang det grunnleggende. En annen innfallsvinkel kan være å analysere de mange konfliktene om *rettigheter til land* som et uttrykk for en førkristen herskerideologi, hvor territoriell ekspansjon gjennom erobring og forsvar *utgjorde et vesentlig grunnlag for den sittende herskers*

maktutfoldelse og legitimitet. Gjennom krig og erobring eksponeres egenskaper som var avgjørende for en konge å være i besittelse av i et samfunn som var avhengig av lederens personlige egenskaper. Mot, beslutningsdyktighet, generøsitet og ære var viktig, men like viktig var det å vise at man var i besittelse av lykke og fremgang. Å være en "lykkemann" var i vikingtiden en avgjørende egenskap ved en leder. En lykkemann skapte "godt år og fred", et begrep som brukes i sagatekstene som det mest positive ettermæle en konge kunne skaffe seg. Forestillingene om kongens skikkethet som leder gjennom personlige egenskaper må ha stilt enhver som aspirerte til kongsnavn overfor et høyst konkret behov for å vise, og bevise, sin skikkethet som leder. Som sådan ble prøvingen - og stadfestelsen - av kongens legitimitetsgrunnlag en del av datidens politiske virkelighet, og ikke av underordnet betydning for den del av statsdannelsesprosessen som omfattet territoriell samling.

Mer spesifikt kunne slike forestillinger ha levd videre et godt stykke opp i middelalderen, og dermed også ha vært en medvirkende årsak til at norske tronpretendenter fra Magnus den Gode til Sigurd Jorsalfar førte en aggressiv ekspansjonspolitikk både mot syd, øst og vest før borgerkrigstida vendte krigerlysten innover i landet. Vi kan heller ikke se bort fra at dette også kan ha vært med på å tilskynde norske konger til å underlegge seg og siden forsvare Ranrike, ikke primært for å øke resurstilganger og det norske land-

området som sådan, men som en del av en nødvendig strategi for i en gitt periode med svekket personlig kongemakt å styrke fundamentet for regal maktutøving både innenlands og overfor de øvrige nordiske tronpretendentene.

Konghelle opptrer fra og med Olav Trygvassons saga som en navngitt lokalitet som det ofte refereres til i forbindelse med viktige møter og begivenheter der Ranrike utgjør det egentlige fokus for konflikt, og ikke Konghelle. Når Sigurd Jorsalfar anlegger et kastell og bygger en kirke hvor han velger å oppbevare det verdifulle korsrelikviet, gjør han ikke det primært for å sikre "kjøpstaden", men *for å sikre og med fornyet kraft understreke det norske kongedømmets rettigheter til, og kontroll over det århundregamle konfliktområde mellom Svinesund og Gautelva.*

Konfliktens historiske røtter er sentral for vår forståelse av hvorfor dette landskapet gjennom flere århundreder kom til å stå i fokus for alvorlige internordiske dynastiske motsetninger. Det er i den henseende interessant at Kjerstin Cullberg (1963) har understreket den nære kulturelle forbindelsen mellom Østfold og Bohuslän i yngre jernalder. Dette synet får støtte i en upublisert magistergradsavhandling om Østfold og Vestfold i vikingtid av Lars Forseth (1993). Han har analysert gravmaterialet fra vikingtid i Østfold og Vestfold, og påviser overbevisende klare forskjeller i gravskikken i yngre jernalder mellom de to områdene.

Forseth kommer her til at det er *større likheter mellom gravskikken i Bohuslän og Østfold enn mellom områdene vest og øst for Folden* (det gamle navnet på Oslofjorden). Forseth argumenterer videre for at disse forskjellene kan ha oppstått så tidlig som i yngre romertid eller folkevandringstid, og at Østfold/Bohuslän ut fra gravskikken "kan ha vært under langvarig innflytelse fra Danmark" (Ibid.). Samtidig vet en at Vingulmork er det gamle landskapsnavnet på landet øst for Oslofjorden og bl.a. innbefattet det sørlige Østfold. Dette kan tolkes som om Svinesund fra gammelt av kan ha utgjort en naturlig grense mellom to gamle folkland eller "stammeområder". Bildet er m.a.o. forvirret, men et forslag til en samlet tolkning av disse iakttagelsene er at Vingulmork og Ranrike var separate territorielle enheter allerede i folkevandringstid - ranrikinger ("rangna-ricii") er bl.a. omtalt i Jordanes i det 6. årh - men at begge på et senere tidspunkt kom under det ekspanderende danske kongedømmets kontroll. En, om enn ikke ubestridt teori av Edvard Bull om at leidangen i Norge først ble organisert i Ranrike av danene et godt stykke før rikssamlingen, kan få fornyet aktualitet gjennom et slikt mulig hendelsesforløp. Gjennom en undersøkelse av utbredelsen av dyrestil og kvinnesmykker i Syd- og Østskandinavia, har Karen Højlund Nilsen (1991) vist at 600-tallet var en kraftig sydskanadinavisk ekspansjonsperiode som også i noen grad berørte Norge. Iflg Højlund Nilsen er danene den dominerende maktfaktor i Skandinavia i det 7. århundrede, en

oppfatning som også deles av bl. Ulf Näsman (1991).

Dersom dette er riktig, er det ingen umulig tanke at Ranrike var kommet på danenes hender engang i løpet av 600-700-tallet, kanskje også Vingulmork. I så fall fremstår Harald Hårfagres territorielle innlemmelse av Ranrike i slutningen av 800-talet som en territoriell erobring og en klar tilsidesettelse av danekongens rettigheter, og som sådan en historisk bakgrunn for de dynastiske krav til Ranrike som danekongen med styrke og intesitet fremførte overfor de norske kongene fra Harald Gråfells dager fram til et stykke ut på 1100-tallet. Det finnes ingen sagatradisjon som kan støtte en slik hypotese om dansk kontroll over Bohuslänskysten i det 7. og 8. århundrede, mens arkeologisk materiale i noen grad kan underbygge en slik påstand.

Sigurd Jorsalfar i Konghelle

Sentralt i dette omstridte området lå altså Konghelle. Navnet kan tyde på at dette stedet alt langt tilbake i forhistorisk tid kan ha spilt en rolle i et vareutvekslingssystem der varer fra innlandet og langs kysten ble samlet opp på en nøytral plass ved Gautelvas nordre arm for stapling, omlasting eller konvertering i andre produkter. En slik plass ville fremstå som et naturlig geografisk referansepunkt i en lang traderingslinje. Det bemerkelsesverdige faktum at Hardeknut og Magnus den Gode ikke møttes i

selve Konghelle under deres forliksmøte i 1038, men derimot på det nærliggende "Brennøyene" i elvemunningen skal neppe taes til inntekt for en oppfatning om at Konghelle var et ubetydelig sted, bare at et møte mellom likeverdige partnere måtte foregå i en atmosfære av nøytralitet og likeverdighet. Kanskje kan nettopp Brennøy-møtet, og det senere trekongemøte ved "Landemerke i Elva" som Magnus Berrføtt tok initiativ til, indirekte vitne om at Konghelle på den tid var ved å oppnå status som den norske kongens brohode i Rikets sørøstlige hjørne, og altså nettopp ikke et nøytralt møtested?

Det er blitt hevdet av norske historikere at Sigurds initiativ var et forsøk på å møte svensk ekspansjon i Gaulelvområdet (Helle og Nedkvitne 1977), motivert av en tiltagende lukrativ skips- og handelstrafikk på elvas nordre arm, og fordelaktige internasjonale konjunkturer for handel i Østersjøområdet. Dette kan meget vel være noe av bakgrunnen for Sigurds initiativ i Konghelle, men det gir ingen fullgod forklaring på hvorfor Sigurds tiltak i Konghelle fremfor alt har en maktpolitisk profil. Navnlig Snorre legger vekt på at kongen anla et kastell "av torv og stein" og lot grave "eit stort dike omkring", samt organiserte et vedlikehold av kastellet som han påla bønder og bymenn. Oppfatningen av at Sigurds initiativ i Konghelle var av maktmanifesterende art mener jeg forsterkes av Snorres opplysning om at "kongen satt der lenge

og vakta landet". Dette er ikke på noe måte en tanke som er uforenlig med Helle og Nedkvitnes hypotese, men den flytter urbaniseringsperspektivet fra en økonomisk til en maktpolitisk sfære.

Vi må imidlertid vokte oss for å finne ensidige forklaringer på et så komplekst fenomen som framveksten av Konghelle åpenbart er: Som antydning innledningsvis står vi overfor en svært sammensatt årsaksbakgrunn for Sigurds initiativ. Ved å anlegge et kastell og pålegge lokalbefolkningen vedlikeholdsplikt, bygge en kirke og forsyne dem med kraftfulle, kultiske prestisjeobjekt, investerte Sigurd i installasjoner som hadde til hensikt å *underbygge kongens symbolske nærvær i landskapet*. Men kanskje viktigere enn det faktum at kastell og kirke bokstavelig talt raget majestetisk beskyttende og vaktende over Konghelles lave trehusbebyggelse, var det at Sigurds handlinger *i seg selv* representerte en viktig symbolsk handling, en akt som prinsipielt understreket for omverdenen den norske konges rettigheter til land og herligheter - og til viljen å ville forsvare denne retten. Sigurds ekspansjon i Ranrike generelt, og tiltakene i Konghelle spesielt, må sees i sammenheng med den *allmenne* ekspansjonspolitikken Sigurd sto for, noe som bl.a. kom til uttrykk i en aggressiv politikk over for Vesterhavssøyene og i hans hærtog mot Småland og Kalmar ("Kalmarleidangen") i 1120-årene (Sveaas Andersen 1977) Med i dette bildet mener jeg også Sigurds flerårig

og uhyre ressurskrevende korstog til Palestina tematisk hører hjemme: Gjennom disse tiltakene søkte han å eksponere og underbygge i folkets, i sin medregent Øysteins og i øvrige nordiske tronpretendents øyne, sin skikkethet og verdighet som Olavs etterfølger som Norges konge.

Ovenfor har jeg fremstilt Sigurd Jorsalfarers initiativer i Konghelle som en serie handlinger hvor ideologiske og politiske intensjoner, historikk og samtidsforhold danner en kompleks og mangfoldig forståelsesbakgrunn. Jeg tror en vesentlig årsak til at denne begivenheten overhodet omtales av Snorre i Soga om Magussønnene henger sammen med den "dignitet" byen er blitt til del gjennom Sigurds initiativer og flere langvarige opphold på stedet. Jeg tror også dette er den viktigste grunnen til at Ordericus Vitalis omtaler Konghelle som "civitas" i 1130-årene. Som sådan er de begivenhetene som iscenesettelse av Sigurd i 1120-årene viktige i fremstillingen av Konghelle utvikling mot et urbant sentrum. Vi har trukket fram noen forhold som kan ha vært medvirkende til å gi denne prosessen en bestemt retning og hastighet. Andre faktorer, som f.eks. økt kommersiell aktivitet og konkurranse fra Lödöse, som målbevisst ble holdt oppe av svenskekongen, kanskje som en motvekt nettopp til Konghelle, har nok ytterligere vært med på å styrke og underbygge Sigurd Jorsalfars aktivitetsutfoldelse i Konghelle.

Konghelles arkeologi - noen observasjoner

Ovenfor har jeg hverken berørt Konghelles "forhistorie" eller de faktiske virkningene av Sigurds initiativer, hvilket heller ikke har vært hovedhensikten med denne artikkelen. Allikevel kan det være grunn til kort å omtale noen observasjoner i det arkeologiske kildetilfanget som kan være med på å kaste lys over de spørsmål vi har behandlet ovenfor. Jeg vil begrense meg til tre tema:

1. Konghelle - en regional markeds plass?

I prosjekt Medeltidsstadens Kungahälla-rapport gjør Hans Andersson en interessant observasjon, nemlig at det arkeologiske materialet (som sto til rådighet inntil da), underbygger de skriftlige kildenes fremstilling av Konghelle som et ekspansivt bysamfunn på 1200-tallet, mens en tilkomst i begynnelsen av 1100-tallet derimot ikke understøttes av det arkeologiske materialet (Andersson 1981). Som jeg har nevnt tidligere er Konghelles omtale i sagatekstene mer betinget av stedets strategiske beliggenhet i et gammelt konfliktområde, og ikke av dets økonomiske sentralstedsfunksjoner. Dette står selvfølgelig ikke i motsetning til den tanke at Konghelle også kan ha opprettholdt regionale markedsplassfunksjoner som etter Sigurd Jorsalfars innlemmelse av stedet i en politisk motivert herreveldepolitikk i rikets sørøstre hjørne styrkes, *men denne*

funksjonen forutsetter ingen arkeologisk fysisk manifestasjon i form av bebyggelse og kulturlag i nevneverdig omfang. Siden av midten av 1980-tallet har Konghelle vært gjenstand for systematiske arkeologiske undersøkelser, i de senere årene i regi av "Kungahälla-prosjektet" under ledelse av prof. Hans Andersson, Lunds Universitet (Anderson 1988, Andersson og Carlsson 1991, Andersson (red) 1994, Carlsson (red) 1988, 1991). Gjennom undersøkelsene har man kunnet påvise en spredt, regulert bebyggelse og kulturlagavsetninger fra slutningen av 1000-tallet (Carlsson, in print.). I sluttrapporten fastslår Rytter bl.a. at "...fundene i fase 1 (dvs ca 1080-1140) viser at handel og håndverksaspektet i Konghelle ikke var så dominerende i første fase som i de senere..." (Rytter, in print). Dette minner påfallende om situasjonen slik den er beskrevet i bunnlagene på Folkebibliotekets tomt i Trondheim, nemlig som en regulert, men spredt bosetting som ikke har etterlatt seg annet enn sporadiske levninger etter produktiv virksomhet, og derfor minimale kulturlagavsetninger (Christophersen og Nordeide 1994). Forslagsvis kan Konghelle på 1000-talet beskrives som en regional markedsplass der man på visse tider av året kom sammen - i ly av en stormanns beskyttelse - og *byttet varer produsert i regionen.* Resultatene fra den osteologiske analysen lar oss ane en mer detaljert markedsplassfunksjon, der "...det bohüsländska fisket och varuutbytet mellan kusten och den rika jordbruksbygden i inlandet." (Vretemark, in print) har dannet det økonomiske

grunnlaget. Vretemark uttaler seg her om situasjonen i 2. halvdel av 1100-tallet, men hypotesen kan tentativt ha gyldighet også for situasjonen hundre år tidligere. Oppdelingen av markedsplassen i parseller kan ha sammenheng med en bruksrelatert oppkreving av *tributt*, og at dette ble regulert og kontrollert gjennom en romslig regulert oppdeling av arealet, som Kristina Carlsson i sluttrapporten lokaliserer "...mellan klosterkullen och älvstranden, och är ca 1 ha..." (Carlsson, in print).

2. Markedsplassen oppgis før midten av 1100-talet?

Den (kanskje alt for ofte) siterte sagateksten fra Snorres Saga om Magnussønnene indikerer i seg selv at det i løpet av Sigurd Jorsalfars regjeringstid skjer viktige ting som gir opphav til nye fortellinger om Konghelle. Arkeologisk manifesterer dette seg mest dramatisk ved at bebyggelsen "...etter en brann i første halvdel av 1100-tallet blir..... forskutt lenger mot vest" (Rytter, in print). Kristina Carlsson, som oppsummerer status etter prosjektet poengterer at "...Det finns ett tydlig brott mellan bebyggelsen från 1000-talet och den från 1200-talet". Vi har ingen kunnskap om hvordan og hvorfor dette skjer, men Jens Rytter, som har redegjort for bebyggelsesutviklingen i det undersøkte området mener "...det er rimelig å anta, at den/de som står bak flytningen av byen også står bak tomteutstyknigen. Ut fra deskriftlige kildene og byens navn er det sann-

synligvis kongemakten i en eller annen form." (Rytter, in print). Det er lett å si seg enig med Rytter i dette, spørsmålet er bare hva som skulle motivere en "flytning" av bebyggelsen. Kanskje er det slett ikke spørsmål om en egentlig flytning av eksisterende "bybebyggelse", men snarere en *etablering av en helt ny bebyggelse på et område vest for (og utenfor?) den gamle markedsplassen?* Sammen med anlegget av kastellet og kirken vil en slik nyetablering stå frem som en kraftfull manifestasjon av kongens makt og kontroll i Konghelle. Det er i alle fall ikke urimelig å flytting/etablering av en ny bebyggelse til et sted utenfor den opprinnelige markedsplassen og oppføringen av kastell og kirke som ulike romlig-fysiske uttrykk for kongemaktens intensjoner om en sterkt fysisk og symbolsk markering av tilstedeværelse i Konghelle.

3. Institusjonsbyen

Det som fremfor alt karakteriserer Konghelle i middelalderen er eksistensen av etter måten mange og tunge verdslige og kirkelige institusjoner: En kongsgård/kastell med en svært rikt utstyrt kirke, et augustinerkloster, et fransiscanerkløster og ytterligere to kirker, Mariakirken og Nikolaykirken (fig. 2). Dette hadde kanskje ikke vært så påfallende om ikke nettopp det bebygde arealet var så lite, etter de arkeologiske undersøkelsen estimert til ca 5 ha (Carlsson, in print). Om det lave arealtallet står i relasjon til

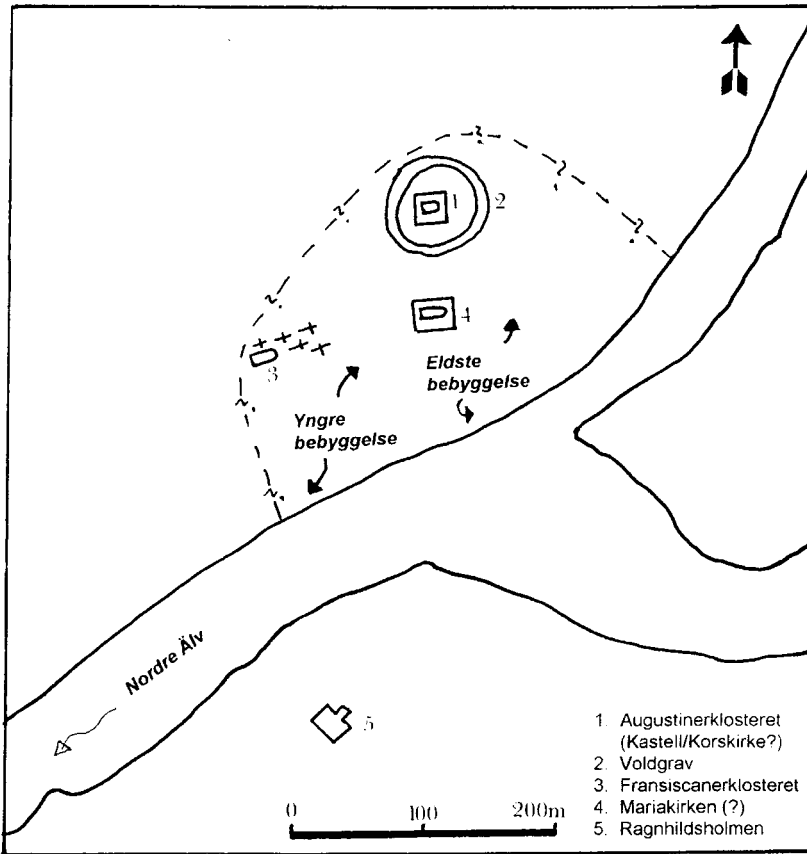

Fig. 2. Konghelle på 1200-tallet. Institusjoner. (Etter Andersson 1981).

folketallet, kan Konghelle neppe ha vært særlig folkerik, hvilket gjør det naturlig å spørre hvordan en by av denne beskjedne størrelse kunne opprettholde så tunge institusjoner. *Hva betinget i det hele tatt disse institusjonene tilstedeværelse?* En nærliggende tanke er at de kirkelige institusjonene er målrettet plassert innenfor den eksisterende bybebyggelsen for å underbygge og styrke byens "offisielle" profil og status som den norske kongemaktens utpost og ankerfeste i rikets fjerntliggende

sydøstre hjørne. Stedkontinuiteten mellom Augustinerklosteret og kastellet/Korskirken - dog (ennå) ikke arkeologisk belagt - mer enn antyder at det vel har hersket en nær sammenheng mellom kongemakten og opprettelsen av klosteret engang omkring 1200, eller helst noe før (Andersson 1981).

Tilstedeværelsen av disse institusjonene er i seg selv et uttrykk for enhet og allianse mellom middelaldersamfunnets viktigste

samfunnskrefter, kongemakt og kirke, et forhold som ytterligere ble understreket av at kirker, klosterbygninger og kastellet fysisk må ha dominert den lave trehusbebyggelsen som imponerende, mektige og (stein)bygninger. Heri ligger det poeng, at disse institusjonenes fysiske nærvær og dominans i rommet i *felleskap* har fremstått med en retorisk styrke som i vesentlig grad eksponerte og underbygget den offentlige maktsfærens nærvær og totale kontroll over Konghelle og det landskap Konghelle lå i sentrum av.

Sammenfatning og konklusjon

Konghelle kan fra gammel av ha vært en regional markedsplass for omegnens bønder, en sentralplass for oppsamling og konvertering av varer fra det indre Gøtandskapet og den båhuslänske kysten i syd. Kanskje har utmarksprodukter som jern vært et viktig råvareprodukt i et utvekslingssystem som vel også kan ha omfattet jordbruksprodukter fra innlandet og fisk fra Båhusläns kysten. Stedet er omtalt i sagatekstene alt fra Harald Hårfagres tid, da landet vest for Gautelva, Ranrike, ble en del av det territorium den norske kongene etter Harald Hårfagre kunne hevde rettigheter til. Det er et poeng at Konghelle i sagatekstene fram til Sigurd Jorsalfars tid utelukkende opptrer som et geografisk referansepunkt for hendelser som kan knyttes direkte til de nordiske tronpetendentenes vedvarende hevdelse av dynastiske rettigheter til Ranrikets, et landskap i

grenselandet mellom gammelt norsk, svensk og dansk territorium. Kort før midten av 1100-tallet griper den norske kong Sigurd Jorsalfar avgjørende inn i stedets utvikling gjennom å styrke Konghelle fysisk ved et kastell, og symbolsk ved å bygge en kirke og deponere en av de mest verdifulle relikvier i det norske kongedømmets eie der. Kanskje er det også den norske kongemakten som bevisst bidrar til en tung institusjonsetablering i byen på 1200-tallet.

Det har vært et hovedpoeng i denne artikkelen å se den kongelige interessen for stedet ikke utelukkende som et rent militærstrategisk, ytre anliggende, men også (og ikke minst) som et sted for en symbolsk manifestasjon av det norsk herreveldets rettmessige maktutøving i landet vest for Gautelva. I et vestnordisk perspektiv har jeg lagt vekt på at dette landskapet langt ned i jernalderen ser ut til å ha vært et dansk-norsk konfliktområde, et kontinuerlig truet landskap som gjentatte ganger var gjenstand for erobring, forsvar og gjenerobring fra de norske kongenes side. Disse anfallene ned langs bohuslenskysten ble selvfølgelig av Snorre begrunnet i ytre begivenhets-historiske tildragelser, men kan i like høy grad ha vært motivert av krigerideologiens og de tidlige enkongenes behov for eksponering av personlige herskeregenskaper som var med på å legitimere og forsterke deres regale maktutøving innad i landet. En kan ikke se bort fra at denne type forestillinger og normer, som strengt tatt hørte et forgangent, hedensk krigersamfunn til, kan ha spilt en

aktiv, men fetisjert, rolle i dynastisk politikk gjennom det meste av tidligmiddelalderen uten at dette kommer eksplisitt til uttrykk i den kristne historiefortelleren Snorres beretninger om de norske kongene. Det er i alle fall liten tvil om at forestillingene om "Kongens ære" må danne en viktig forståelsesbakgrunn for kong Sigurds berømmelige, men ufattelig ressurskrevende ferd til Jorsal (Jerusalem). Hans aggresjon mot områdene i øst og sydøst kan i noen grad også ha hatt samme begrunnelse. Sigurds initiativer i Konghelle kan settes inn i en slik kontekst. Det betyr ikke at Konghelle konstituerte seg som "by" utelukkene som følge av Sigurds aktive tilstedeværelse: Positive handelskonjunkturer har åpenbart også vært med på å utvikle Konghelle til noe mer enn "kongensby" i løpet av 1200-tallet, da de arkeologiske undersøkelser viser at stedet var i rask kommersiell og produktiv utvikling. Denne utviklingen kan ha vært med på å forsterke og utvide de kongelige interessene i byen og bidra til gradvis å gi Konghelles bebyggelse karakteren av et organisert "urbant rom", med en økende produktiv aktivitet, differensierte funksjoner med et større og mer differensiert arkeologisk kil-demateriale og en intensivert kulturlagtilvekst til følge.

Vår forståelse av stedet Konghelle støter naturligvis an mot vår (i alle fall min) mangelfulle innsikt og viten om det liv som utfoldet seg i gater, på streter og i husene. De arkeologiske undersøkelsene som er gjennomført

på 1980- og 1990-tallet har visselig reist noen av de kulisser som lar oss ane eksistensen av en "urban scene". Men i øyeblikket har vi desverre få muligheter til å fylle denne scenen med det sosiale og kulturelle liv som fremfor alt forlener urbaniseringsbegrepet med et kvalitativt innhold.

Konghelles vei mot "urban status" er m.a.o. langt fra entydig og linjær. Snarere tvertimot er vår forståelse av stedets utvikling, slik den er beskrevet ovenfor, preget av mangfold, kompleksitet og partikularitet - et uttrykk for tidens skiftende politiske, ideologiske, økonomiske og sosiale realitet. Konghelle er som sådan verken "selvgrodd" eller "kongelig anlagt", den er både-og. I Konghelle finnes kontinuitet og brudd, gjentakelse og innovasjon om hverandre. Sånn sett passer Konghelle dårlig inn i 1970- og 1980-tallets endimensjonale maktmodeller og linjært beskrevne urbane utviklingsforløp. Kanskje er nettopp *det* den mest betydningsfulle erkjennelse jeg kan dra av Konghelle når dette skrives, en snøtung februardag 1997.

Axel Christophersen är seniorforsker vid NIKU's regionkontor i Trondheim och professor II vid Senter for Middelalderstudier, Universitetet i Trondheim.

Litteratur

- Andersson, H. 1981. Kungahälla. *Medeltidsstaden 29*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport. Göteborg.
- Andersson, H. 1988. Medeltidsarkeologi i Bohuslän. Tankar kring vad som gjorts och vad som kan göras. *Festskrift til Olaf Olsen*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- Andersson, H. (in print). Kungahälla - problem kring stadens äldsta historia. Ett projektprogram. (Stensil, Kungahällaseminaret 6-7.nov 1996).
- Andersson, H. & Carlsson, K. 1991. Kungahälla - a Report on Work in Progress. I: Jennbert, K., Larsson, L., Petré, R., Wyszomirska-Werbart, B. (eds.): *Regions and Reflections. In honour of Märta Strömberg*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No 20. Lund.
- Andersson, H. (red). 1994. *Kungahälla. Arkeologi 1990*. Kulturhistorisk Rapport 23. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohuslän. Lund.
- Bagge, S. 1987. *The Political Thought of the King's Mirror*.
- Bagge, S. 1991. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*.
- Carlsson, K. (in print). Topografisk och arkeologisk bakgrund.
- Carlsson, K. (in print). Keramiken i Kungahälla, om kronologi, handel och funktion.
- Christophersen, A. & Nordeide, S. 1994. *Kaupangen ved Nidelva*. Riksantikvarens Skrifter nr. 7. Trondheim.
- Cullberg, K. 1963. *Gravformer i Bohuslän och Østfolds vikingatid*. Upublisert C-uppsats vid Göteborgs Universitet.
- Forseth, L. 1993. *Vikingtiden i Østfold og Vestfold. En kildekritisk granskning av regionale forskjeller i gravfunnene*. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo, IAKN, høsten 1993.
- Hedeager, L. 1992. Kingdoms, Ethnicity and Material Culture: Denmark in a European perspective. I: Carver, M.O.H. (ed) *The Age of Sutton Hoo. The seventh Century in North-Western Europe*.
- Helle, K. & Nedkvitne, A. 1977. Norge - Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. I: Grethe Authén Blom (red): *Urbaniseringsprosessen i Norden I: Middelaldersteder. Oslo, Bergen, Tromsø*.
- Jakobsson, M. 1992: *Krigarideologi och vikingtida svärdtypologi*. Stockholm Studies in Archaeology 11. Stockholm.
- Lunden, K. 1996. Religionsskiftet - kva handla det egentleg om? I: Rindal, M. (red): *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Oslo.
- Monclair, H. 1995. *Forestillinger om kongen i norsk middelalder gjennom ritualene og symbolene rundt ham*. KULTis skriftserie nr. 44. Oslo.
- Miller, W.I. 1990. *Bloodtaking and peacemaking*. Chicago.
- Nielsen, K. Højlund 1991. Centrum og periferi i 6.-8.årh. Territoriale studier af dyrestil og kvindesmykker i yngre germansk jernalder i Syd- og Østskandinavien. I: Mortensen, P. Og Rasmussen, B. (red): *Fra Stamme til Stat i Danmark 2: Høvdingsamfund og Kongemakt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Skive.
- Nielsen, H. 1976. *Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling*.

Upublisert hovedfagsoppgave ved historisk institutt, Universitetet i Bergen.

- Näsman, U. 1991: Det syvende århundrede - et mørkt tidsrum i ny belysning. I: Mortensen, P. Og Rasmussen, B. (red): *Fra Stamme til Stat i Danmark 2: Høvdingesamfund og Kongemakt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Skive.
- Reuter, T. 1993. The Medieval German "Sonderweg"? The Empire and its Rulers in the High Middle Ages. I: Duggan, A.J. (ed.): *Kings and Kingship in Medieval Europe*. London.
- Rytter, J. (in print). Den profane bebyggelsen i middelalderens Konghelle. Tomtegrenser og bygningsbeskrivelse.
- Rytter, J. (in print). Produksjon i middelalderens Konghelle.
- Snorres Kongesoger III. *Frå Magnus den Gode til Magnus Erlingsson*. Oslo (1965).
- Steinsland, G. 1991. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi*. Oslo
- Sveaas Andersen, P. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*. Bergen, Oslo, Tromsø
- Vretemark, M. (in print). Kungahälla - om handel och varuutbyte med animalieprodukter.

Dansk middelalder-arkæologi

– nu og fremover

tiltrædelsesforelæsning Aarhus Universitet 11. april 1996

Else Roesdahl

Abstract

Danish medieval archaeology – now and in the future

After a 15 year vacancy the University of Aarhus has again appointed a professor in medieval archaeology (at the Moesgård Institute of Prehistoric archaeology, Medieval archaeology, Ethnography and Social Anthropology). This article comprises Else Roesdahl's inaugural lecture. It deals with the discipline's history and its present situation and problems, including identity, chronological delimitation and its relationship to other disciplines (especially prehistoric archaeology and history). The subject's future is also discussed and a strategy for obtaining its goals is described. The article concludes with a justification of the study of medieval archaeology.

Det er mig en glæde og en ære her idag at indlede Moesgård-instituttets trilogi af tiltrædelsesforelæsninger ved nye professorer, en for hvert af instituttets fag. Det sker efter en periode på 15 år uden professorater – den sidste professor og min forgænger, Olaf Olsen, forlod Moesgård i 1981 for at overtage rigsantikvareembedet. Men en ny professor i forhistorisk arkæologi, Henrik Thrane, tiltræder 1. maj i år som nr. tre i dette fag, efter P.V. Glob og Ole Klindt-Jensen. Ved faget Etnografi og socialantropologi er

et helt nyt professorat under besættelse. Det er vort håb og tro, at Det humanistiske Fakultets nye positive holdning til professorater vil blive til gavn og glæde for de enkelte fag og deres udvikling, og for Moesgård. Jeg ser frem til fortsat godt samarbejde mellem Moesgård-fagene både på institut og museum.

Mit fag, middelalder-arkæologien, er instituttets mindste med tre lærere og 97 studerende. Det er også det yngste fag. Det blev oprettet i 1971 og

har altså i år 25 års jubilæum, ikke alene på Aarhus Universitet men som universitetsfag i Danmark. Det er fortsat sådan, at man kun kan tage en universitetsuddannelse i faget her. Jeg har fundet det passende i denne forelæsning at give mit syn på, hvor dansk middelalder-arkæologi står idag, og hvor faget bevæger sig hen. Men først lidt historisk baggrund.

Om fagets historie

Næsten overalt i Europa blev middelalder-arkæologien universitetsdisciplin så sent som omkring 1970 og frem, og det er tit sagt, at det næsten overalt var efterkrigstidens byudgravninger, der med mængderne af nye fund klargjorde behovet. I Danmark blev faget som nævnt oprettet i 1971. I Sverige er det lidt ældre. Andre steder i Europa er det lidt yngre. Overalt er det langt yngre end den forhistoriske og den klassiske arkæologi.

Men som begreb var middelalder-arkæologi indført en hel del år, før faget blev universitetsdisciplin. F.eks. blev tidsskriftet *Medieval Archaeology* startet af John Hurst og David M. Wilson allerede i 1956, bl.a. som reaktion på romertidsarkæologiens voldsomme dominans i England. Og en form for middelalder-arkæologi har man haft i Danmark og andetsteds fra langt tilbage i 1800-årene. Sider af faget er i et eller andet omfang blevet varetaget af museer og antikvariske myndigheder, så længe man har haft den slags.

I arkæologiens barndom skelnedes man ikke mellem forhistorisk arkæologi og middelalder-arkæologi – det hele var arkæologi: læren om det gamle. Men i 2. halvdel af 1800-årene opstod et skel, og den forhistoriske arkæologi udviklede sig til et selvstændigt fag, der var ene om at udforske den tid, som lå før kristendommen og før skriften og "historien" (deraf ordet forhistorisk). Denne forhistoriske tid blev i Danmark nært knyttet til de nationale bevægelser og skandinavismen, i en søgen efter danske og nordiske rødder (så gamle og dybe som muligt), der også blev brugt politisk. Lignende forhold gjorde sig gældende i de fleste lande i Europa. Rigsgrænser var under omformning, og de nationalpolitiske bevægelser henviste med stor flid til "historiens ret".

I Danmark, der i 1800-årene gennemlevede en lang serie af nationale katastrofer – som tabet af Norge i 1814, de slesvigste krige omkring 1850, og tabet af hele Sønderjylland til Preussen i 1864 – blev behovet for rødder og national selvfølelse særlig stort. Der var efter 1864 alvorlig tvivl, om landet overhovedet kunne overleve som selvstændig nation. Den forhistoriske arkæologi blev en slags national videnskab, der fik folkelig grobund også via højskolebevægelsen. Derimod blev middelalderens arkæologi lagt noget til side. En vigtig del af årsagen til dét er udtrykt i 1859 af en af dansk arkæologis store skikkelser, J.J. A. Worsaae, i hans bog *Nordiske Oldsager i det Kongelige Museum i Kjøbenhavn*. Teksten slutter: "I

hvert Tilfælde kan det dog neppe ventes, at Levningerne fra den christelige Middelalder skulle i Danmark opnaae den samme omfattende Fuldstændighed eller den større almindelige Interesse for Culturhistorien, som de herværende Mindesmærker fra Hedenskabets tid nok kunne siges at have. Thi i det Hele har Danmark aabenbart indtaget en ulige mere fremragende, verdenshistorisk Stilling under Hedenskabet, end i den christelige Middelalder.”

Der var altså dengang ikke samme appel i middelalderens arkæologi – middelalderen var ikke så egnet til polering af national selvfølelse og til at gøre indtryk udenlands. Her var vikingetiden allerbedst – dengang som nu. For middelalderens vedkommende kunne arkæologien heller ikke have monopol. De arkæologiske aspekter af perioden blev i løbet af 2. halvdel af 1800-årene stort set overtaget af de fremvoksende fag historie, kunsthistorie, arkitekturhistorie. Gennem et århundrede fremover blev det især historikere, kunsthistorikere og arkitekter, som arbejdede med den middelalder-arkæologi, der trængte sig på og skulle udføres.

Det gjaldt især undersøgelser af kirkers og borges murværk og arkitektur, og også restaurering af bygninger (eventuelt som en tilbageførelse til en tænkt oprindelig idealform) samt tidens kunsthåndværk. Kun i begrænset omfang gik man "i jorden". Iagttagelser i byernes kulturlag blev normalt varetaget af amatørarkæologer, om overhovedet af nogen. Det skete på

aldeles privat basis, men tit med stor ildhu og indsigt.

Mange af de aspekter, som idag anses for naturlige arbejdsmarker for middelalder-arkæologer, stod slet ikke på dagsordenen: f.eks. undersøgelser af landsbyer og gårde, skibe, eller dagliglivets brugsgenstande, herunder keramikken, der er så vigtig for dateringer; den slags blev tit smidt bort, hvis det dukkede frem. Der var heller ikke megen erfaring med udgravning af andre anlæg end dem, der var bygget af sten eller tegl. Uvidenheden om middelalderens materielle verdslige kultur var enorm, målt med vore øjne, og set i forhold til den viden man efterhånden fik om de forhistoriske tider.

En undtagelse udgjorde nordbo-arkæologien i Grønland, hvor der i 1920erne og 30erne blev foretaget store udgravninger af gårde og kirker, og hvor resultaterne meget hurtigt blev publiceret. Det var nødvendigt, for at man igen kunne få tilladelse til at grave der. Og her gjaldt det ikke alene bygninger men også det righoldige og meget velbevarede genstandsmateriale, bl.a. de stadig enestående dragter fra gravene i Herjolfsnæs. Nordboarkæologien blev udført i Nationalmuseets regi ved Poul Nørlund, Aage Roussell og andre, og den kunne i teorien have givet inspiration til en dansk middelalder-arkæologi. Men den blev i realiteten en ekspeditionspræget niche, der stod isoleret i forhold til museets forskning vedrørende Danmark.

I 1950erne og 60erne skete der

imidlertid et skred. Axel Steensberg fra Nationalmuseet (senere professor i Materiel folkekultur) var allerede igang med landsbyundersøgelser og blev europæisk foregangsmand her. Dette vigtige forskningsområde kom siden til at ligge stille men er nu igen på vej. Men det blev helt afgørende, at efter 2. Verdenskrigs bombninger af Europas byer skulle store tomter igen bebygges – i England og Tyskland og andre steder. Her var metertykke kulturlag, som viste sig at rumme masser af oplysninger om byernes historie og om livet i middelalderen. Velbevarede fund væltede frem, når man gik i jorden. Det samme gjaldt for nybyggeri på store brandtomter. Nu blev man for alvor klar over behovet for at få en egentlig arkæologi specielt rettet mod middelalderen.

De store udgravninger fra 1955 og frem af den såkaldte Tyskebrygge i Bergen i Norge blev et vendepunkt, ikke mindst i Skandinavien. Der kom så utrolig mange fund, som vendte op og ned på vante opfattelser – f.eks. hundredvis af træpinde beskrevet med runer, som viste, at masser af mennesker i middelalderen kunne læse og skrive. Og tusindvis af skår af keramik importeret fra England og Tyskland. Mange med interesse for middelalderens arkæologi drog til Bergen og kom hjem dybt inspirerede.

Allerede året efter, i 1956, kom den første danske egentlige byudgravning, nemlig i Ribe. Det skete i Nationalmuseets regi. I 1963 tog Forhistorisk Museum Moesgård fat ved Århus Søndervold. Også i Viborg og Ålborg

var man igang. I den gamle danske middelalderby Lund havde man gravet lige siden 1890, men i 1961 fik man også her en stor kontrolleret udgravning, som endda fik sin monografi i 1963, ligesom Århusudgravningerne i 1971. Om Ålborg og Viborg kom diverse artikler. Der var gang i sagerne i 60erne, og der blev oprettet mange nye stillinger på museerne; det fortsatte i 70erne. I de markante middelalderbyer blev nu tit ansat folk med særlig interesse for middelalderen. Til Ribe kom Mogens Bencard, til Viborg Peter Seeberg og Erik Levin Nielsen, til Århus Hans Jørgen Madsen, mens Ålborg allerede havde Peter Riismøller.

Men 1950erne og 60erne så også stor aktivitet på andre felter end byarkæologi. Siden slutningen af 50erne havde især Olaf Olsen og Elna Møller fra Nationalmuseet (en af fagets meget få kvinder dengang) taget fat på kirkearkæologi i moderne forstand. De begyndte at grave i gulvene og fandt spor af de nuværende stenkirker forgængere af træ. Det var epokegørende. Man begyndte at få viden om de ældste kirker i landet – måske var de fra den allerældste kristne tid? Ved gulvundersøgelserne kom også masser af mønter frem; det gav ny viden om pengehistorien. Og der blev fundet rester af de nuværende kirkers gamle inventar og oprindelige indretning. F.eks. viste det sig, at døbefontene oprindeligt havde stået på høje podier i kirkens akse helt nede ved indgangsdørene (altså ikke som idag i koret eller tæt derved). En ny verden åbenbarede sig. Samtidig

arbejdede det store værk *Danmarks Kirker* (med bl.a. den legendariske og respektløse redaktør Erik Moltke) sig uførtrodt frem gennem landet med beskrivelser af kirke efter kirke og deres inventar, og opdagede meget undervejs.

Borgarkæologien var også aktiv. Hans Stiesdal fra Nationalmuseet fotograferede dem fra luften fra en lille flyvemaskine – han var den første i Danmark, som brugte luftfoto i arkæologisk øjemed. Stiesdal gravede også og udgav sammen med Vilhelm la Cour to bind af et større planlagt værk om middelalderborge. Johannes Hertz, også fra Nationalmuseet, foretog i 1960'erne udgravninger af bl.a. borgene Trøjborg og Solvig på Tønderkanten, mens Olaf Olsen genudgravede de geometriske vikingeborge Trelleborg og Fyrkat og fik hele landet til at interesse sig for, at husene dér havde haft en ydre række af skråtstillede stolper (ikke lodretstående), og at de altså havde set noget anderledes ud, end man før troede. Samtidig kom der perspektiv på landets borge via internationale kongresser.

I 1961 publicerede den da 77årige Vilh. la Cour egenhændigt en hel borgudgravning, Næsholm i Nordsjælland. Bogen var en bedrift og epokegørende. Dels ved at være en monografi om en borgudgravning – ikke blot en kort artikel. Dels også ved foruden anlæggene at publicere og diskutere genstandsfundene. Det var ikke set før i Danmark. Her var endda naturvidenskabelige undersøgelser!

Skibsarkæologien blev også introduceret i 1960'erne. I 1962 blev Skuldelevskibene udgravet i Roskilde Fjord ved en stor teknisk og organisatorisk indsats under ledelse af Olaf Olsen og Ole Crumlin-Pedersen. Jeg var med som meget ung student og gjorde her mit største og vigtigste arkæologiske fund: stævnen af et vikingeskib – som både dengang og nu er den eneste helt bevarede i hele verden (det har fagets studerende naturligvis hørt om i 25 år!). Skuldelevskibene viste sig at være fem meget forskellige skibe fra 1000-årene, og på baggrund af dét fund byggede man som bekendt Vikingskibshallen i Roskilde og oprettede en ny afdeling under Nationalmuseet, hvorfra en storblomstrende marinarkæologi har udviklet sig.

Med udgangen af 60'erne stod det klart for mange også her i Danmark, at tiden var inde til at få en regulær middelalder-arkæologi. De nye muligheder kom fra jorden eller gennem en kombination af iagttagelser og fund dels fra stående anlæg og dels fra jorden. De danske lovmæssige forpligtelser for nødudgravninger i byer blev præciseret i de samme år, idet byernes kulturlag for første gang er nævnt i bemærkningerne til § 49 i den reviderede Naturfredningslov af 1969. Middelalderbylagene fik dermed (næsten) samme status som forhistoriske bopladser. I 1971 blev Middelalder-arkæologi så universitetsfag i Danmark – i Aarhus, afforskellige grunde ikke i København – med Olaf Olsen som fagets professor. Jeg var med fra begyndelsen, og det har

bestemt været 25 spændende og arbejdsomme år.

Situationen i dag

Idag er faget veletableret og uddannelsen fungerer. En lille stab af vekslende lærere har uddannet én magister, 56 hovedfagskandidater og mange bifagskandidater og folk med suppleringsuddannelse. Der har været fire ph.d.-studerende; to af dem er færdige mens en tredje er næsten ved vejs ende og yderligere to er uddannet andetsteds. Mange af fagets folk arbejder nu rundt om på landets store og små museer eller på andre institutioner. Der er godt sammenhold og meget samarbejde, både mellem museerne indbyrdes og mellem museer og universitet. Samtidig er der internationale kontakter på kryds og tværs, som der bør være i et fag, hvis kildemateriale og arbejdsfelt rækker over mange grænser.

Hvis vi kaster et blik tilbage på fagets barndom, er der sket mange skred. Et af de markante er rammerne for udgravninger. Kirkeudgravninger har altid været affødt af restaurering i en kirke. Men tidligere var næsten alle andre udgravninger selvvalgte og skete for at belyse et forskningsbaseret problem. Idag derimod er næsten alle affødt af anlægsarbejder eller lignende; de er såkaldte nødgravninger og sat i værk via Museumslovens § 26 (før Naturfredningslovens § 49) og finansieret via den. Udgravningsfrekvensen er altså idag i høj grad konjunkturbestemt, og lokalite-

ten og anlægstypen kan være bestemt af brobyggeri eller et nyt varehus.

Der klages tit over, at der er for få selvvalgte gravninger. Men nødudgravningerne har ialtfald givet fremragende resultater over næsten hele fagets felt. Øresundsbrobyggeriet var årsag til, at man i Tårnby undersøgte sjældent velbevarede spor af en gård, der kunne følges fra før år 1200 og mere end et halvt årtusind frem i tid. Opførelsen af et alderdomshjem i Lisbjerg betød ny viden om storgård og kirke i tidlig kristen tid. Og som følge af omlægning af Storetorv i Århus ved man nu, at byen vigtigste torv først blev skabt i 2. halvdel af 1200-årene eller omkring 1300, og ved at rydde en ældre bebyggelse. Selv udgravninger forårsaget af nedlægning af nye kloakledninger har givet vigtige resultater – flere steder næsten et tværsnit gennem en by, som har revideret opfattelsen af byens udvikling. Et overordnet resultat af de senere års mange byudgravninger er iøvrigt, at byer lige fra begyndelsen var underlagt systematisk planlægning og regulering, der kunne medføre totalomlægning af dele af dem, som på Århus Storetorv, hvor også byens første rådhus blev bygget. Før opfattede man byerne som "selvgroede".

For bedre at forstå de mange ny iagttagelser afholdes systematiske temamøder rundt om i landet og tit med deltagelse af kolleger fra Sverige eller Nordtyskland (f.eks. om keramik, aspekter af byarkæologi, eller landsbyer) eller mere orienterings-

prægede møder. Internationalt er der kongresser om alle mulige middelalder-arkæologiske aspekter. Der kan være særlig grund til at nævne symposiet i Lund i 1990 for europæiske universitetslærere i faget samt kongressen "Medieval Europe 1992", der fandt sted i York med omkring 700 deltagere. Disse kongresser markerede, at faget nu er fast etableret også på europæisk plan.

Der publiceres meget. En opgørelse baseret på *Nordic Archaeological Abstract* for nogle år siden viste, at der i Norden publiceres mere fra middelalder og nyere tid end fra forhistorisk tid. Det er sjældent store værker, men i de forløbne år har vi dog bl.a. fået både en sammenfattende bog om vikingetidens arkæologi og én om den egentlige middelalders arkæologi. Faget har også forlængst et tidsskrift, *hikuin*, der bl.a. udkommer med temabind, som samler op eller sætter focus på forsømte fagområder. Således i sidste bind, *hikuin* 21, om landbebyggelsen, eller i nr. 18 om renæssancetidens arkæologi. Samtidig publiceres der selvsagt i øvrige arkæologisk-historiske fagtidsskrifter og i kongresberetninger. Fornylig udkom også nr. 2 af *Anno Domini*, som udgives af de middelalder-arkæologistuderende i Århus, med fem fortræffelige artikler. Der er et *Nyhedsbrev*. Specialer og andre studenteropgaver af særlig interesse publiceres løbende, ligesom årlige *Beretninger fra tværfaglige vikingesymposier*, der på skift afholdes på universiteterne i Århus, Odense, København og Kiel. Forlaget *hikuin*

udgiver nye bøger eller genudgiver gamle, som ikke længere kan købes, foruden bl.a. skriftserien *Romanske stenarbejder*.

Publikationsapparatet er ganske imponerende og af uvurderlig betydning for faget. Men det er selvvokset og desværre sårbart. En del drives affagets studerende i samarbejde med Afdelingen, og både forlaget og tidsskriftet *hikuin* drives af Jens Vellev personligt (de blev startet i hans studietid) og er egentlig helt private foretagender.

Hvad angår udstillinger er middelalderen også godt i vej. Nationalmuseet har altid haft en fornem middelalderudstilling, og i Ribe er nylig åbnet en stor permanent udstilling bygget op efter moderne kulturhistoriske principper. I København kan man nu se hovedstadens middelalder, og andre byer er igang. Efterhånden belyses perioden i et eller andet omfang på de fleste kulturhistoriske museer. Der er også særudstillinger, for tiden bl.a. i Roskilde om Absalons byer. Og ved årsskiftet åbner på Nationalmuseet en stor nordisk udstilling om dronning Margrethe I og Kalmarunionstiden.

Publikationer og udstillinger, og også de middelalder-oplevelsescentre og middelaldermarkeder, som er begyndt at skyde op, er selvsagt udtryk for, at også den almene interesse for middelalderen og dens arkæologi er stor og stigende her, såvel som i udlandet. Som bekendt har skønlitteratur og film også haft stor

succes med emner fra middelalderen. Tilsvarende er studentersøgningen til faget stor og stigende – for tiden den største blandt de arkæologiske fag på Aarhus Universitet. Middelalderarkæologien har nu trådt sine barne- sko og er kommet en lang vej. Idag, efter 25 år, er der derfor brug også for en diskussion affagets sigte og indhold.

Kronologisk afgrænsning

Lige siden fagets formelle oprettelse har man diskuteret dets kronologiske afgrænsning – det kan noteres, at den store middelalder-arkæologiske kongres, som finder sted i Brügge i Belgien i efteråret 1997, har en kronologiske ramme sat til ca. 400-1800. Det er en meget lang “middelalder”, men det afspejler et internationalt problem.

Almindeligvis sættes middelalderarkæologiens afgrænsning opad i tid nogenlunde ens til ca. 1500/1550, Renæssancens og Reformationens tid. For ved etablering af faget var det naturligt at tage afsæt i begrebet om middelalderen som kronologisk-historisk periode – en periode, som blev efterfulgt af den såkaldt “nyere tid”, og som selv efterfulgte “oldtiden”. Det blev altså middelalderperiodebegrebet (som er skabt i slutningen af 1600-årene) mere end kildemæssige eller praktiske hensyn, der ret ensartet kom til at afstikke fagets øvre tidsgrænse.

Derimod varierer den nedre grænse kraftigt på europæisk plan. Det sker efter, hvornår man synes, at oldtiden

sluttede de forskellige steder. Mange steder begynder middelalderen derfor allerede i 400-årene, med romerrigets fald. Men i Skandinavien varede det, vi kalder oldtid eller forhistorisk tid, jo en hel del længere. Fagskellet mellem forhistorisk arkæologi og middelalderarkæologi er under vore himmelstrøg praktisk og kildemæssigt betinget. Introduktionen af skriftlige kilder, kristendommens indførelse og grundlæggelse af byer bliver tit lagt til grund og giver ca. samme resultat. Normalt sætter man i Skandinavien derfor skellet et eller andet sted i vikingetiden, efter min mening med god grund og med en fornuftig glidende overgang. Det er også til stor gavn for vikingetiden, at både forhistorisk arkæologi og middelalderarkæologi har denne overgangsperiode som arbejdsfelt, ligesom iøvrigt flere andre fag. Det beriger vikingetiden, at den studeres både med baggrund i ældre og i yngre tid og på tværs af mange fag.

I de senere år har man imidlertid i stigende grad erkendt et behov for arkæologisk også at dække tiden efter middelalderen – i erkendelse af, at der helt op i vor egen tid er vigtige forhold, hvorom skriftlige oplysninger enten mangler, eller er så få og utilstrækkelige, at de må belyses arkæologisk. Både musealt, antikvarisk og alment-videnskabeligt er der brug for en “nyere tids arkæologi”.

I mange lande er der desværre også dagsaktuel og politisk brug for en arkæologi, som kan håndtere de materielle spor fra nyere tid – her-

under spor af begivenheder, hvorom skriftlige oplysninger er bevidst udslettet, eksempelvis om koncentrationslejre og andre af nazismens aktiviteter. Flere nye europæiske lande er også sørgeligt aktuelle, bl.a. ex-Jugoslavien med områdets etniske eller religiøse udrensninger og systematiske ødelæggelser af fortid knyttet til etniske minoriter. Desuden er der store opgaver for "nyere tids arkæologi" i de såkaldte 3.-lande, der ikke har haft egen skrifthistorie, kun kolonimagters, og som nu har brug for en historie ved etableringen af en national identitet. Små lande som de skandinaviske med gamle arkæologitraditioner og demokratitraditioner kan måske virke særlig troværdige som hjælpere i de sammenhænge, og bl.a. modvirke politisk misbrug af fortiden.

De grundlæggende arbejdsmetoder i en "nyere tids arkæologi" er fælles med middelalder-arkæologien, og mange steder – også her i Århus – ønsker fagene at udvide opad i tid. Mange steder dyrkes "nyere tids arkæologi" allerede i lille omfang. Foreløbig er den formelle integration dog kun sket i Bamberg, og det er næppe tilfældigt, at netop Tyskland er foregangsland her. I Bamberg har man med vanlig tysk konsekvens fagbetegnelsen "Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit".

De nærmeste fag

Ser man ud over Europa, eller blot de tre skandinaviske lande, er organiseringen af middelalder-arkæologien

på universiteterne næppe ens to steder. Bl.a. kan faget indgå i vidt forskellige kombinationer med andre fag. De fleste steder er der imidlertid konsensus om (i Danmark er den total), at faget (i modsætning til det forhistoriske) foruden jordfundene skal kunne håndtere også de middelaldergenstande, som aldrig har været i jorden, samt stående ruiner og bygninger, herunder kirker. Desuden i et vist omfang den kirkelige og øvrige middelalderlige billedverden, foruden skriftlige kilder – med al respekt for historikere, filologer, arkitekter, kunsthistorikere og andre. Middelalder-arkæologien arbejder som én af mange middelalder-discipliner, og samarbejder gerne med de øvrige.

Det nærmeste arkæologiske fag er den *forhistoriske arkæologi*, der jo opererer i de samme geografiske områder, og hvormed der er stort metodefællesskab i den grundlæggende behandling af arkæologiske og naturvidenskabelige data. Desuden er der som nævnt en vis kronologisk overlappning i vikingetiden. Og i praktisk antikvarisk og musealt arbejde er der mange fælles problemer. På Moesgård er vi glade for institutfællesskabet, men også for afdelingsstrukturen.

Hvad angår faglig teori (ud fra hvilke man fortolker de arkæologiske data) kan der dog være betydelig forskel mellem de to fag. Idag er der stort behov for specifikt middelalder-arkæologiske teorier, på fagets egne præmisser. De forhistoriske rækker ikke. Men fagene kan bestemt inspirere

hinanden, og selvsagt kan vi lære af forhistorikerne. Deres fag er gammelt; der er opnået fremragende resultater, og de har haft god tid til at diskutere, hvilket er gjort med iver og tildels med fordragelighed.

På godt og ondt er forhistorisk arkæologi vort nærmeste fag, ligesom i mange andre lande. Og alle steder søger middelalder-arkæologien, der er det yngre og mindre fag, at få mere plads i forhold til det store, tit velbemandede og gamle forhistoriske fag, som før havde monopol på den nationale arkæologi. Et sådant monopol kan mentalt være vanskeligt at slippe, og den gamle forhistoriske fagopfattelse fik så sent som i 1993 udtryk i den ellers så udmærkede bog om dansk arkæologi i 25 år *Da klinger i Muld*. Ud af 270 siders periodebaseret tekst fik hele middelalderen 33 sider. Vikingetiden blev kombineret med jernalder. Og i den kronologiske liste havde man helt glemt, at der var en middelalder. En bedre officiel balance mellem de to fager bestemt nødvendig.

Historie er det andet af middelalder-arkæologiens meget nærtstående fag. Vi arbejder inden for samme tid som middelalderhistorikerne, og vi bruger hinandens kilder i et vist omfang. Stort set er det stadig historikerne, der "regerer" i middelalderen, når det gælder samlede fremstillinger. Det er dem, der skriver middelalder-historiebøgerne, og det sker stadig i vidt omfang ud fra deres eget fags traditionelle præmisser. Men en udvikling er igang. Med de nye problemstillinger, som kommer op,

og med det meget nye arkæologiske kildemateriale, som kommer frem, kan der i fremtiden skrives "anderledes" middelalderhistorier – nogle af dem vil sikkert blive skrevet af arkæologer. Men der er også en stigende lyst til regulært samarbejde mellem fagene. Mange historikere har forstået, at man kan få oplysninger fra andet end skrevne ord. Med bl.a. dendrokronologiens præcise årstalsdateringer på borges byggetidspunkt kan vi ovenikøbet hjælpe dem med at skrive politisk rigshistorie. Og naturligvis kan de bistå os. Fagene kan oplagt supplere hinanden.

Det vil føre for vidt idag at gå ind på relationen til øvrige humanistiske og teologiske nabodiscipliner som kunsthistorie, filologi, antropologi, kirkehistorie, religionshistorie osv. På Aarhus Universitet har vi netop startet et tværfagligt "Center for Vikingetids- og Middelalderstudier", hvis formål er at styrke forskning, undervisning og forskeruddannelse inden for dette tidsrum. 12 fag deltager i Centerarbejdet, i erkendelsen af, at det idag er nødvendigt med samarbejde på tværs af fagene efter de senere års udspecialisering. Middelalder-arkæologien er selvsagt også aktiv.

I tiden fremover vil det yderligere blive nødvendigt, at middelalder-arkæologien langt mere end nu samarbejder med naturvidenskaberne til belysning af spørgsmål som ernæring og mad (hvad spiste man?), forurening, genetiske forhold, landbrugsforhold, levevilkår i det hele taget. Botaniske, zoologiske,

metallurgiske, antropologiske og andre undersøgelser bruges nu i stigende omfang. Der er fremragende muligheder for i samarbejde at undersøge mange af de problemstillinger, som idag optager sindene, også hos offentligheden. Dendrokronologien er dog allerede meget brugt – foruden til datering af borge og andet (som f.eks. hvornår Gorm den Gamle blev begravet) også til bestemmelse af produktionsstedet for flytbare genstande af træ, f.eks. altertavler og skibe.

Fremtiden

Som det er fremgået startede man bestemt ikke på bar bund, da faget blev universitetsdisciplin. I Danmark og flere andre steder var det tit folk med solidt udgangspunkt i landets hovedmuseum og ikke sjældent med en faguddannelse som historiker, der blev den første professor eller leder af faget. Denne fagets oprindelse i museale og antikvariske, eventuelt historiske og kunsthistoriske miljøer, har i mange år sat fagets dagsorden mange steder. Indholdsfortegnelser i fagets oversigtsbøger (i de senere år er der kommet en lille håndfuld omfattende hvert sit land) er normalt som hentet fra et stort museums praktisk betingede arbejdsfordeling mellem medarbejderne. Det gælder også Niels-Knud Liebgotts iøvrigt meget nyttige bog *Dansk Middelalderarkæologi* fra 1989. Udgangspunktet er her anlægs- eller genstandsgrupper (borge, kirker, byer, keramik osv).

Idag er middelalder-arkæologien imidlertid så gammel, at vi, med den erhvervede ballast, kan og bør gå videre også mod nye mål og nyt indhold i bøgerne og faget – dog uden at kaste alt det gamle over bord. I fagets barndom koncentrerede vi os af naturlige grunde om at få overblik over kildegrupperne. Bortset fra kirke-arkæologien måtte vi begynde med at lære anlæg- og genstandstyper at kende og bestemme deres alder og udvikling. Idag må vi også have fat på mere samlende og tværgående problemstillinger dér, hvor det arkæologiske materiale spiller vægtigt ind. F.eks. den tekniske udvikling, kulturpåvirkninger fra udlandet, regionalitet, bygningskultur, handelsforhold, klosterliv, landbebyggelse og kulturlandskab. Jeg har før nævnt andre emner, som kan belyses i samarbejde med naturvidenskaber. Et oplagt tema er også fagets historie og udvikling i de forskellige lande. Faghistorie er nødvendig for at kunne tage nye afsæt.

Det er fortsat min opfattelse, at fagets kandidater må have en solid ballast af paratviden om fagets grundlæggende elementer. Men i noget højere grad end nu bør der i uddannelserne indgå også mere overordnede og tværgående problemstillinger samt mere metode og teori, der sætter kandidaterne i stand til bedre at arbejde med ukendt materiale. Samtidig er det vigtigt, at de får en holdning også til populær middelalderformidling. Idag gælder dét problem ikke blot jernalderen og vikingetiden.

Middelalder-arkæologien kommer næppe til at sætte stærkt ind med selvstændige fremstillinger om periodens politiske forhold eller samfundsopbygning eller mentaliteter. Her vil de skriftlige kilder og historikerne stadig have det bedste udgangspunkt. Hovedvægten bør ligge, hvor fagets eget kildemateriale er stærkest. Til belysning kan nævnes, at jeg i samarbejde med otte andre middelalder-arkæologer, en historiker, en numismatiker, en kunsthistoriker og en zoolog arbejder på en bog om *Dagligliv i Danmarks middelalder*. Forleden fortalte historikeren Sverre Bagge fra Bergen, at han var igang med en bog om mentaliteter i Norges middelalder. Formålet er i begge tilfælde at belyse de rammer, hvorunder folk levede, men vi gør det på hver vores måde, ud fra hver vores kildemateriale: hos os hovedsagelig det arkæologiske; hos ham det skriftlige.

Der er meget at tage fat på. Og måske er middelalder-arkæologiens allerstørste problem idag, også internationalt, det store efterslæb af manglende publikationer over næsten hele fagets felt. I Danmark gælder problemet også den så tit berømmede kirkearkæologi, efter mange års guldgravninger og undersøgelser af vægge og tage og inventar, og nu også kirkeomgivelser. Det gælder borgene, hvor selv centrale anlæg som Boringholm, Ravnsborg og Solvig er upublicerede. Vi mangler publikationer af byudgravninger. "Projekt middelalderbyen", som har betydet alverden for faget, har til nu udsendt bøger om 7 af de ialt 11 planlagte byer

og ingen syntese. Projektets sigte var vigtigt og realistisk men også snævert. Det gjaldt byernes alder og topografiske udvikling, men der er selvsagt langt mere at hente i byarkæologien. Materialet fra nordbobygderne i Grønland er internationalt enestående og trænger hårdt til moderne publikation. I det hele taget bør Nationalmuseets store samlinger gøres tilgængelige via bearbejdning og publikation. Her ligger arkæologiske guldgruber af stor national og international interesse.

I den forbindelse er det afgørende at erkende (og det gælder ikke mindst for bevillende organer og personer), at middelalder-arkæologien stadig er relativt ung, og at der fortsat er stor brug for systematiserende og kronologiske arbejder med delvis katalogmæssigt præg. Den slags vækker ikke altid begejstring idag. Men situationen er anderledes end for eksempelvis den forhistoriske arkæologi og middelalderhistorien. Middelalder-arkæologien har brug for at udarbejde langt flere af de arbejdsredskaber, som ældre fag forlængst har; selvsagt må der dog prioriteres kraftigt.

Tiltag og strategi

Jeg vil gerne understrege, at i disse år er der i alle fagkredse – på lokal-museer, Nationalmuseum og Universitet – et stærkt behov for faglig markering og et stærkt ønske om nyttiggørelse af både det meget store kildemateriale, som i de senere år er

gravet frem, og af det gamle, til gavn og glæde både for forskningen og for et stort og voksende publikum. Der er markant behov for store publikationer, altså for andet og mere end den lille artikel, og også for større forskningsprojekter. Projekt Middelalderbyen er den hidtil eneste større satsning fra Forskningsrådets side. Der er brug for en ny.

Faget er idag noget trængt. Som internationalt fag og i lighed med en del andre fager det "forskningstungt". Ressourcerne, inklusive antallet af udøvere, er for få til at kunne varetage opgaverne i et omfang, som tåler sammenligning med beslægtede fag, og som kan tilgodese de forventninger, der stilles både fagligt og fra offentlighedens side. Vi kan håbe, at ressourcerne snart øges på landsplan, herunder at lærerstaben kan udvides på landets eneste lærestol i faget. Tilsvarende er det vigtigt, at middelalderforskningen får bedre forhold også på Nationalmuseet.

Et kodeord for at komme videre i dagens Danmark, også i forhold til bevillende myndigheder, synes at være synliggørelse. I samarbejde med museer ud over landet er der da lagt en strategi, som omfatter et bredt spekter af faget og som delvis knytter an til 25års jubilæet i år. Denne strategi omfatter en række aktiviteter og publikationer i dette og de nærmeste år, herunder følgende:

1. Det allerede nævnte tværfaglige "Center for Vikingetids- og Middelalderstudier" er netop oprettet. Til indvielsen udkom en bog af

forskere fra seks lande om receptionen af den nordiske fortid i europæisk kultur og om politisk brug af fortiden.

2. Der vil blive afholdt tre symposier fordelt over året, nemlig 10års jubilæum for de årlige "Middelaldertræf" med udvidet program – her på Moesgård imorgen.

3. Og den 10. maj, også på Moesgård, 15års jubilæet for de årlige tværfaglige vikingesymposier med internationalt program.

4. Fagets egentlige 25års jubilæum bliver en dag i september med forelæsninger efterfulgt af festmiddag for fagets folk og nærmeste venner.

5. Der planlægges også to jubilæumspublikationer. Først et temabind af tidsskriftet *hikuin* om de senere års mange klostergravninger, redigeret af Hans Krongaard Kristensen, der selv har gravet mange, og med bidrag af mange kolleger. Udgravningerne har bl.a. vist, at det vi almindeligvis opfatter som et typisk kloster fra dansk middelalder – med kirke og tre fløje af tegl – meget tit er fra den seneste middelalder og altså slutresultat på en meget lang historie. Og til næste år kommer den allerede nævnte bog om Dagligliv i Danmarks middelalder, som udgives af forlaget Gyldendal. Vi håber, at den vil understøtte den af mange ønskede nyorientering af faget, og at den kan fungere som lærebog. Samtidig håber vi, at den vil synliggøre faget i en større offentlighed, ligesom de følgende tiltag:

6. I 1997 arrangeres en udstilling på Moesgård om Østjyllands klostre, organiseret af Hans Krongaard. Baggrunden er hans udgravninger i

adskillige af dem. Iøvrigt er en del af klosterkirkernes fine gamle inventar bevaret i egnens kirker.

7. Desuden rekonstruerer vi stavkirken fra Hørning, også på Moesgård, med rejsegilde i år og indvielse næste år. Vi lærer meget af byggeriet, og samtidig har kirken alle gode elementer for publicity: den er fra overgangen mellem vikingetid og middelalder og er dansk; den relaterer til overgangen hedenskab-kristendom; og den bliver flot og farverig, ligesom middelalderen.

Øvrige projekter med bred forankring blandt danske middelalderarkæologer omfatter den oversigt over udgravninger af landbebyggelser, som kom fornylig, redigeret af Nils Engberg. Desuden arbejdes der på en redegørelse for danske fund af keramikovne redigeret af Jan Kock, Birgit Als Hansen og Morten Aamann Sørensen. For markant at synliggøre middelalderen (og for at lave noget spændende og anderledes) er det endvidere planlagt (efter ide af Jens Vellev), at året 1999 skal være "Middelalderens år" i Danmark, med arrangementer over hele landet, bl.a. store udstillinger. Det glæder vi os til.

Hvorfor

Afslutningsvis kan man overveje middelalderarkæologiens funktion i et moderne samfund, som åbenbart har en voksende interesse for faget.

Det er tit sagt, at vi idag, midt i internationaliseringen og EU med

videre, lever i et "regionerne Europa", hvor også de "gamle" lande – selv lande så gamle som Danmark, har brug for at kende egen fortid og rødder. Der er brug for identitet – og idag hos os måske mere for identitet end for rødder. For vi skal ikke flytte flere grænser under vore himmelstrøg. Vi har ikke længere brug for at påkalde os en "urgammel" ret til den slags. Men der er brug for identitet. Det erkendes også i Danmarks nye Forskningsministeriums "nationale forskningsstrategi". Uanset om man er tilhænger eller ej af statslig indblanding i forskningens indhold er det interessant, at det første blandt 16 specifikt nævnte forskningsfelter har titlen: Identitet, historie og kultur. Samtidig kan man notere, at feltet allerede ligger centralt i selvvalgt forskning i Danmark, både hvad angår forhistorie og middelalder. I al beskedenhed bl.a. i det projekt, jeg ledede op til 1992 om Norden og Europa 800-1200, og som havde udgangspunkt i Nordisk Ministerråds udstilling "Viking og Hvidekrist". Den faldt sammen med EU-afstemningen 1992, og *mit* sigte med udstilling og katalog var at belyse dels periodens nordiske kultur, men også hvordan man førhen, nemlig i vikingetid og ældre middelalder, med held håndterede problemer med massiv europæisk kulturpåvirkning. Det var højaktuelt. Udstillingen blev set af tilsammen 3/4 million mennesker i tre hovedstæder.

Jeg vil hævde, at middelalderarkæologien, som den defineres i Danmark, har et overordentlig stort potentiale for nyskabende national,

regional og europæisk identitets- og kulturforskning, herunder kulturelle transformationer, samt et stort potentiale for formidling deraf. Desuden er middelalderen elementært spændende og dramatisk, selv for småbørn; de bygger ridderborge af legoklodser. Vore arkæologiske kilder får bredde og dybde ved at kunne tolkes ind i en historisk kendt og alligevel fjern tid, hvor meget af det, vi omgiver os med idag "begyndte" – som kirker, byer, teglsten, kander og kristendom. Og det er fra en internationalt orienteret tid, hvor man også har en vis viden om "mentaliteter" og om konkrete personer. Det er

formentlig derfor, der i hele Europa idag er så stor en interesse for middelalderen.

Til slut vil jeg understrege, at basis for middelalder-arkæologien i Danmark er et godt samarbejde mellem universitet og museer. Det har vi idag, og alle steder er der stor interesse for nye tiltag. Men der savnes tid, satsning og penge. Der er behov for en investering i faget. Jeg håber, at den strategi museer og universitet sammen har lagt, og de udviklinger som for tiden sker på institutionerne, vil give de ønskede resultater. Tiden er moden.

Else Roesdahl är professor i middelalder-arkæologi vid Aarhus Universitet.

Arkæologien, sproget og samfundet

Jes Wienberg

Abstract

Archaeology, language and society

This article critically reviews the common use of the concept "society" within archaeology and especially META. Even when the concept occurs everywhere since the 1970's, it is seldom defined or questioned. Often it could be removed from a text without consequences, because it is only necessary as a signal to the reader of the perspective of the writer and his text. Social scientists and also archeologists now tend to reject the concept of a society. They either see societies as unlimited networks or want to abolish the concept altogether. Personally the writer tries to avoid the concept because it has been almost drained of content. Still, there are plenty of other holistic concepts to choose. Finally, the writer invite to "an archaeology of language", which critically investigates our concepts.

Arkæologiens sprog

Samfund, samfundsforandring, samfundsstruktur, feudalsamfund, arkæologi og samfund, købstæder og samfund, arkæologisk samfundsafgrænsning, arkæologi som samfundsvidenskab, samfunds-arkæologi. I forelæsningsalen og seminarierummet, ved frokostbordet og blandt bøgerne, klinger samfundet som en selvklar, men samtidig uopnåelig helhed.

Samfundet synes at betegne noget selvstændigt, der findes omkring, udenfor, bagved eller ved siden af artefakterne, monumenterne og den arkæologiske praksis. Vore arkæologiske spor, alt fra de beskedne gråbrændte skår til de velsynlige sognekirker, skulle således afspejle samfundets struktur og forandring.

Hvad betyder da dette "samfund", der udtales og nedskrives så hyppigt? Hvorfor henviser arkæologer til netop samfundet? Hvordan op-

træder samfundet i et tidsskrift som META? Eksisterer samfundet, eller er det blot en floskel? Findes der alternativer til samfundet? Og bør vi definere samfundet eller opfatte det som en metafor?

Kulturbegrebet har længe været omdiskuteret. Tilbage i 1950-erne kunne Alfred Louis Kroeber og Clyde Kluckhohn citere 164 forskellige definitioner af begrebet kultur alene i den antropologiske litteratur (Kroeber & Kluckhohn 1952). I de følgende årtier er begrebet blevet defineret og vurderet i utallige foredrag, artikler og afhandlinger, da det genfindes i omdrejningspunktet af fag som antropologi, etnologi og arkæologi. Et andet eksempel kunne være begrebet etnicitet, der med sine historiske rødder og politiske aktualitet eryderst kontroversielt. Også her findes nu en livlig diskussion, ikke mindst om begrebets brug indenfor arkæologi og historie.

Men hvor der findes en frodig debat om kulturen og etniciteten, synes samfundet uproblematisk. Samfundet diskuteres, men sjældent samfundsbegrebet. Samfundet virker så selvklart i sin eksistens og betydning, at begrebet tilsyneladende ikke fordrer nogen kommentar. En sjælden undtagelse møder vi i Kirsten Hastrup og Jan Ovesen "Etnografisk grundbog": "For faktisk er begrebet samfund ikke mindre problematisk end begrebet kultur. Det forhold, at samfund så længe har været opfattet som helt uproblematisk, gør det måske egentlig mere problematisk end kultur-

begrebet, som jo trods alt er blevet grundigt gennemdiskuteret i etnografien." (Hastrup & Ovesen 1980, s 21)

Skeptisk til det uproblematisk, forbløffet over fraværet af debat, vælger skriveren her at studere samfundsbegrebet, som det benyttes af især arkæologer og sociologer. Det er på tide, at trække samfundet ud af sproget, at undersøge og måske rengøre det, for siden at sætte det ind i omløb igen.

Arkæologien og samfundet

Samfundsbegrebet dukker op på den arkæologiske scene sammen med pionerer for den sociale og økonomiske arkæologi som Gordon Childe og Grahame Clark. Allerede i 1939 udgav Clark en bog med titlen "Archaeology and Society", hvor han diskuterer arkæologiens rolle i samtiden, dens brug og misbrug (Clark 1947, s 189ff). Men det er først med gennembruddet for den processuelle arkæologi, at samfundsbegrebet kommer i centrum. I kølvandet af den nye anglo-amerikanske arkæologi og det såkaldte ungdomsoprør optræder samfundsbegrebet også flittigt i den nordiske debat. En af de først aktører er her Berta Stjernquist med "Archaeological Analysis of Prehistoric Society", hvor det tidstypisk erklæres: "If archaeology is to have any importance for the present age its investigations must ultimately aim at studying prehistoric society" (Stjernquist 1971, s 27).

I de følgende årtier skrives adskillige

artikler og bøger, der ivrigt argumenterer for en fornyelse af arkæologien. Især tidsskriftet "Kontaktstencil" formidlede de nye tanker. Nu skulle arkæologien forvandles til en samfundsvidenskab. Arkæologen blev "den förhistoriska samhällsvetaren". Og som samfundsforsker fik arkæologen forpligtigelser overfor sin samtid, sit eget samfund. Fokus blev forskudt fra oldsagerne, typologien og kronologien til samfundet, de sociale og økonomiske forhold. De nye faglige forbilleder blev antropologien og sociologien. Den induktive metode skulle erstattes af den hypotetisk-deduktive, og kulturbegrebet erstattes af samfundsbegrebet (Kontaktstencil 1ff; Ebbesen 1974; Schia 1976; Bertilsson & Hyenstrand 1979, s 85 citat; Ekholm 1979; Hyenstrand 1979a, 1982; Stjernquist 1980; Rasmussen 1981; Martens 1986).

Populariteten af samfundsperspektivet kan aflæses i den hyppige optræden af samfundsbegrebet i titler på arkæologiske afhandlinger, antologier, artikler og projekter siden især 1970-erne. Vi kan følge samfundsbegrebet med hjælp af "Nordic Archaeological Abstracts", hvor "society" selvfølgelig er et vigtigt sagord i registret (NAA 1974ff). Samfundet optræder her på tværs af perioder, lande og emner i artikler og bøger med akademisk tyngde, i disputatser, oversigtsværker og afhandlinger om teori og metode, altså i tekster hvor den arkæologiske diskurs fastlægges. Blot et sparsomt udvalg af eksempler, som læseren måske vil genkende:

"Försörjning och samhälle", "Idéer omkring förhistoriske samfund", "Oldtidens samfund", "Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv", "Arkeologi, tekst, samfund", "Samhällsteori och källmaterial", "Bönder och samhälle", "Kyrkobyggnad, kult och samhälle", "Arkeologisk samhälls-avgränsning", "Teknologi och samhällsstrategi", "Arkeologi och samhälle" samt "Samhällsstrukturen i Syd-sverige under järnåldern".

Og begrebet samfund optræder endnu i de formelle målsætninger for uddannelserne i arkæologi og middelalderarkæologi ved Arkeologiska Institutionen i Lund. Det står herskrevet, at arkæologien skal udvikle evnen til kritisk tænkning omkring problemstillinger i "arkeologin, det forntida och samtida samhället". Middelalderarkæologien derimod behandler historisk tid fra "järnåldern till det industriella samhället". ("Arkeologiska institutionen informerar vårterminen 1997")

Samfundet optræder i bogtitler og rubrikker, i indledninger og sammenfatninger, men forsvinder umærkeligt i tekstmassen. Hvor begreber i titler på afhandlinger efter konventionen omhyggeligt diskuteres og defineres, forbliver samfundsbegrebet diffust eller afklares på nogle få linjer.

Når samfundet en sjælden gang præciseres blandt arkæologer, sker det håndfast. Samfundet defineres sådan og sådan, hvorefter undersøgelsen løber uberørt videre: Samfundet

bestemmes som "a limited settlement unit, e.g. a settlement, trading station or seasonal quarters clearly defined by the nature of the terrain." (Stjernquist 1971, s 41) Det "udelelige" samfund karakteriseres ved en kerne bestående af syv faktorer: Produktion, afhængighed, overskud, kommunikation, samvariation, tilpasning og spænding (Hyenstrand 1979a, s 24f; 1979b, s 82f). Arkæologen definerer samfundet som en "territorielt begrænset og autonom befolkning" og udpeger fem hovedkomponenter: Befolkning, teknologi, sprog, ideologi og social struktur (Löfving 1986, s 7f). Eller også anvendes samfundet som "en kollektiv samlingsbeteckning för en grupp individer vilka ingår i ett socialt nätverk" og samfundet diskuteres med dets institutioner, grænser og kontakter, men uden at begrebets relevans for alvor problematiseres (Burström 1991, s 33ff, 39 citat).

Hvorfor overhovedet anvende samfundsbegrebet? Er det ønskværdigt eller nødvendigt? Og er helheden, som afgrænses, netop et samfund? Kunne det ikke lige så godt være et rige, et land, et høvdingedømme, en region, en kultur, et folk eller en etnisk gruppe?

Det følgende eksempel er måske ekstremt, men slet ikke utypisk for arkæologiens tekster: "Enligt den här presenterade samhällsmodellen är det viktigaste kriteriet för en rumslig samhällsavgränsning samhällsmedlemmarnas egen identitetsuppfattning. Skälet till detta är att den samhälleliga identiteten formas utifrån vad

samhällsmedlemmarna själva uppfattar som väsentligt i den samhälleliga gemenskapen." (Burström 1991, s 41 citat)

Samme tekst let forkortet: "Enligt den här presenterade modellen är det viktigaste kriteriet för en rumslig avgränsning medlemmarnas egen identitetsuppfattning. Skälet till detta är att identiteten formas utifrån vad medlemmarna själva uppfattar som väsentligt i gemenskapen." Samfundsbegrebet kan tilsyneladende være helt overflødig!

Samfundet er undertiden en enhed at afgrænse for arkæologen, og andre gange en uafgrænset storhed ved siden af eller omkring arkæologen. Samfundet er skiftende "de andre" i fortiden, som vi studerer, og "de andre" i nutiden, som har forventninger til vore undersøgelser. Men vi kan også selv være en del af samfundet, være en af "de andre". Samfundet er således flygtigt. Snart er det her, snart der.

Alligevel opfattes samfundet som en selvklarhed i den arkæologiske litteratur og præciseres derfor sjældent. Når samfundet en sjælden gang defineres, problematiseres hverken dets eksistens eller nødvendighed som kategori. Ofte påklistres samfundet sproget uden, at det umiddelbart tilfører noget nyt. Jo, brugen af begrebet samfund signalerer arkæologens perspektiv, samfundsperspektivet. Samfundet optræder som et kodeord eller slagord, der skal tydeliggøre tekstens og ikke mindst arkæologens rette

teoretiske og metodiske holdning. Men burde holdningen ikke simpelt-hen fremgå af teksten, som den er, uden nogen etiket? Kan eller må læseren ikke selv vurdere tekstens tendens?

META og samfundet

Hvad er nu mere nærliggende end at undersøge samfundets optræden i META? Gennem mere end syv år har skriveren skjult en sjælden last. Skriveren har først stræklæst et nyt nummer af META, dernæst med omhu noteret forekomsten af begrebet samfund. Hvor ofte, hos hvem og hvordan finder vi samfundet i dette middelalderarkæologiske tidsskrift?

Den, som er skeptisk, er velkommen til at kontrollere: Begrebet samfund har hidtil optrådt 1449 gange i META, altså siden starten i 1979 og frem til og med årgang 1996. Det genfindes i lidt mere end halvdelen af alle artikler, nemlig i 242 (53 %) af 458 artikler. Kun i to numre savnes begrebet helt (META 1985:4; 1986:4). Langt flest gange optræder samfundet i tema-nummeret om genus, nemlig ikke mindre end 130 gange. Og flest gange kan vi påvise begrebet i en artikel heri om "Begreppen", hvor der henvises til samfundet 39 gange i løbet af 13 sider (META 1994: 1, s 35-47). Iøvrigt optræder samfundsbegrebet omtrent lige så ofte i tekster skrevet af mænd som kvinder. Men frekvensen synes at signalere tekstens abstraktionsniveau. Forekommer samfundet ofte, er der

stor sandsynlighed for, at artiklen er, eller gerne vil være, "teoretisk".

Lige som en erfaren cineast mærker, når en biograffilm nærmer sig afslutningen, har skriveren kunnet orientere sig med hjælp af samfundsbegrebet i META's tekster. Indenfor teksternes berettende struktur optræder samfundet især i indledningen, som retorisk lokker til læsning, og i sammenfatningen, der antyder perspektiver i forlængelse af artiklen, men sjældent i midtdelens mere jordnære gennemgang.

Ofte står samfundet alene, eller der henvises til samfundsvidenskaberne. Men vi kan også afdække et semantisk felt (jfr. kultur i Hauge 1988, s 24f) (fig 1), hvor samfundet optræder sammen med talrige andre ord i mærkelige, kreative konstruktioner: Europeersamhällen, kommunistisamhällsteorin, strandsamhälle, stöldsamhälle, Visbysamhälle.....

Atter, samfundsbegrebet benyttes som en manifestation. Gennem sproget markeres teoretisk ståsted og arkæologisk identitet. Begrebet samfund signalerer en ambition om at være "samtidsrelevant", at prioritere det sociale perspektiv og, ihvertifælde tidligere, at bekende sig til den procesuelle arkæologi. Samfundet er et akademisk kodeord. I de konkrete undersøgelser, i brødtteksterne, synes det imidlertid at være overflødig. Ja, ofte kan samfundet slettes i teksten, uden at meningen går tabt.

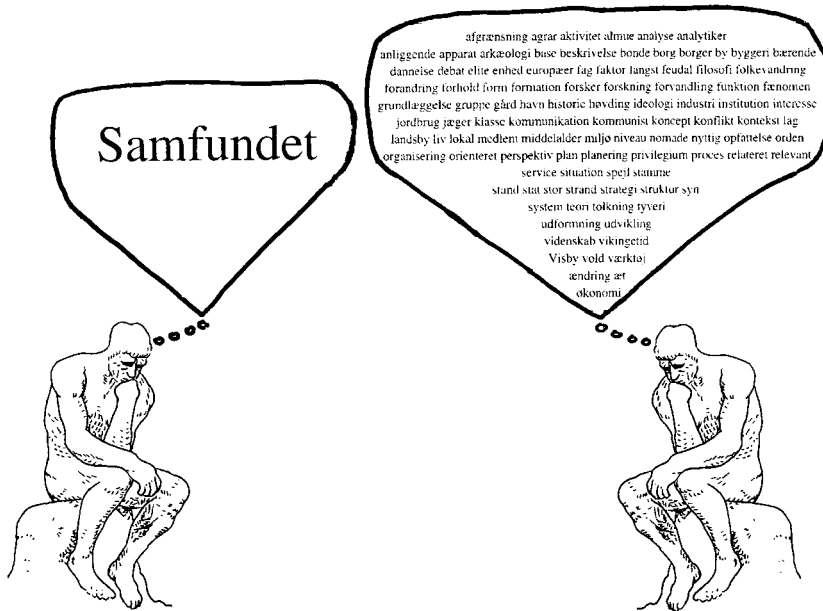

Fig. 1. Grublerens tanker: Et semantisk felt af ord, som kombineres med samfundet i tidsskriftet META.

Samfundets konstruktion

Hvad er da samfundet? Skriveren har søgt efter svar i leksika, håndbøger og afhandlinger, ledt på hylderne for samfundsvidenskab og sociologi både i boghandler og på biblioteker. Og svarene har været talrige, skråsikre eller usikre, men aldrig identiske.

Begrebet samfund har sin oprindelse i det oldnordiske "samfundr", der betød sammenkomst. Det engelske "society" kommer af latin "societas" og "socius" i betydningen en ikke-romersk allieret eller gruppe, der var villig til at følge Rom i krig. Stammen "sek" er almindelig i de indoeuropæiske sprog med betydningen "følge" (Ordbog 18, sp

524; Mann 1986, s 14).

Et samfund skulle eksistere, så snart mennesker lever sammen. Begrebet samfund, om det der kommer sammen, anvendes imidlertid ikke kun om mennesker, men også om dyr, planter og bebyggelse. I hverdagsproget, lige som i arkæologiens sprog, anvendes samfundet dog især som et alment udtryk for sociale fænomener. Samfundet udgør da en diffus helhed, som indrammer et konkret studieobjekt (Ordbog 18, sp 524ff; Ordbok 24, sp 453ff, 475ff; Mayhew 1968; Moberg & Olsson 1973, s 15).

Hverdagssprogets opfattelse af samfundet møder vi også i Dag Østerbergs "Sociologins nyckelbegrepp och

deras ursprung". I kapitlet om "Samhällsformation-storsamhälle" skriver han, at med "'samhället' förknippar man ofta en mycket omfattande helhet av sociala relationer och strukturer, en grupp av grupper, ett system av system." (Østerberg 1991, s 145)

Samfundet hører sammen med sociologien. Ved at følge sociologiens udvikling kan vi iagttage et skiftende brug af samfundsbegrebet. Samfundet konstrueres og præciseres med grænser og komponenter i definitioner, som tillige udtrykker opfattelser af, hvordan samfundet er eller bør være indrettet. Det påfaldende er, hvorledes samfundet stadigt tilskrives nye betydninger (Mayhew 1968; Eriks-son 1988, s 73ff; Østerberg 1991, s 145ff).

Samfundet blev opdaget eller konstrueret som en egen kategori, da oplysningstidens filosoffer søgte et sekulært udgangspunkt for kritik af samtidens politiske institutioner, fyrsten og kirken. I den konservative restaurering efter den franske revolution møder vi en opfattelse af samfundet som en organisk helhed, der viderefører konventioner og traditioner. Hos Auguste Comte var således samfundets grundlæggende institutioner familien, ejendommen, sproget og religionen (Mayhew 1968, s 578ff; Østerberg 1991, s 145).

Langt senere møder vi funktionalistiske definitioner, der betoner mennesket og systemet. I "The Functional Prerequisites of Society"

definerede David F. Aberle m. fl. samfundet som "a group of human beings sharing a self-sufficient system of action which is capable of existing longer than the life-span of an individual, the group being recruited at least in part by the sexual reproduction of the members." (Aberle m fl 1950, s 101) Og Talcott Parsons definerede i "Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives" samfundet som "a type of social system, in any universe of social systems which attains the highest level of self-sufficiency as a system in relation to its environment" (Parsons 1966, s 9).

Der findes altså intet enkelt svar på, hvad et samfund er. Begrebet er blevet defineret og omdefineret med skiftende sociologiske forskningstraditioner i en udvikling, der kan minde om arkæologiens egen idéhistorie. Her findes utilitaristiske, romantiske, organiske, økonomiske, psykologiske, sociale, funktionalistiske og processuelle perspektiver. Og samfundsbegrebet har hele tiden haft en normativ politisk dimension, da definitioner og beskrivelser ledsages af udsagn om, hvordan fremtiden bør formes.

Samfundet har også været et positivt politisk slagord knyttet til etableringen af "velfærdsstaten", hvor det kollektive repræsenteret af staten tog ansvar for alle gennem socialpolitik og en omfordeling af ressourcer fra de rige til de fattige. Lyndon B. Johnson formulerede således en vision for Amerika i 1964, "the Great Society" eller "det gode samfund", præget af

velfærd og frihed uden racediskriminering.

Samfundet er tilsyneladende en diffus social helhed, hvor delene kan skifte efter behag og ideologi. Samfundet kan betyde lidt af hvert. Måske er det netop flertydigheden, som lokker sociologer, arkæologer og andre til flittig brug af begrebet. Senest har vi kunnet følge, hvordan politikerne har givet samfundet en ny betydning. Når de kræver, at forskningen skal være samfundsnyttig, og at samfundet skal have indflydelse på forskningsfonde, kan vi nemlig med sikkerhed vide, at samfundet nu er en retorisk omskrivning for politikerne selv.

Samfundets dekonstruktion

Indenfor sociologien, der netop kendetegnes ved at have samfundet som forskningsobjekt, kan nu også påvises en uvilje mod at definere samfundet. Samfundet opfattes ikke længere som en enhed, som kan afgrænses, men som et åbent netværk. Siden 1980-erne findes således tendenser til at opgive eller opløse begrebet, der har haft paralleller indenfor praktisk politik.

Allerede Leon H. Mayhew, der skrev artiklen "Society" i "International Encyclopedia of the Social Sciences", advarede: "The search for the self-sufficient society may be futile. In fact, the concept of a *society* with exclusive boundaries may be obsolete."

Og "at the theoretical level the search for a universally valid definition of the nature and boundaries of a society as a self-contained unit may obscure the complexity of social life." (Mayhew 1968, s 583)

Dag Østerberg karakteriserer den entydige definition eller beskrivelse som et utopisk mål: "Samhällsbegreppet är ett av de mest flertydiga och oklara i sociologisk teori och är det med nödvändighet. Visserligen måste föreställningen om den samhällseliga helheten, om det Marcel Mauss (1872-1950) kallade 'totaliteten av sociala fakta', alltid vägleda det sociologiska tänkandet. Men att genomföra en exakt och entydig bestämning av samhället i dess helhet, av dess uppbyggnad och inre sammanhang, det måste stå som sociologins slutmål, om det överhuvudtaget är möjligt att nå så långt." (Østerberg 1991, s 149)

Michael Mann fremfører et angreb på den traditionelle brug af samfundet som en uproblematisk, ensartet helhed. Stat, kultur og økonomi er således vigtige aspekter, men sammenfalder sjældent. Både kulturbegrebet og samfundsbegrebet er formuleret med den moderne nationalstat som model. Mann præciserer sit syn på samfundet ved at fastslå, hvad samfundet *ikke* er: "Societies are not unitary. They are not social systems (closed or open); they are not totalities. We can never find a single bounded society in geographical or social space. Because there is no system, no totality, there

cannot be 'subsystems,' 'dimensions,' or 'levels' of such a totality." (Mann 1986, s 1) Og Mann konkluderer: "There is no one master concept or basic unit of 'society'. It may seem an odd position for a sociologist to adopt; but if I could, I would abolish the concept of 'society' altogether." (Mann 1986, s 2)

Opløsningen af samfundet møder vi også hos Fredrik Barth. I en artikel i antologien "Conceptualizing Society" afviser han, at samfundet kan opfattes som en afgrænset enhed eller "ting". Samfundet bør snarere sammenlignes med et netværk, åben for kontakter og uden grænser (Barth 1992).

Advarsler mod brugen af begrebet samfund er faktisk også forekommet sammen med både lovord og kritik af den processuelle arkæologi, men det har hidtil ikke at fået konsekvenser. Med henvisning til både arkæologiske og antropologiske erfaringer udtrykte således Michael J. Rowlands i "Processual Archaeology as Historical Social Science" skepsis mod forsøgene på at finde afgrænsede enheder, der er inspireret af samfundsbegrebet. Ved studiet af etnicitet kan begrebet således være misvisende: "Understanding such processes archaeologically and historically will not be helped by starting with borrowed unitary notions of society, the derivation of which must be sociology's own starting point - the emergence of nation-states in Western Europe in recent times." (Rowlands 1982, s 164)

Selvfølgelig har Michael Shanks og Christopher Tilley også diskuteret samfundsbegrebet. I "Social Theory and Archaeology", den røde bog, afviser de samfundets eksistens: "We argue that 'Society', in the sense of the social totality of a logic of necessity, doesn't exist. There can be no general and abstract categories nor systems of logic which coherently represent social totalities or history." Og "There is no ultimate literality, literal existence, objective substance, 'society', from which artefacts, social relations etc. can be derived; there are no identities fixed for all time. It is therefore not possible to specify society as the object of archaeology" (Shanks & Tilley 1987, s 57).

Den akademiske kritik af samfundsbegrebet optrådte samtidig med et politisk angreb mod kollektive løsninger. Det er ikke tilfældigt, at den postprocessuelle arkæologi med dens kritik af bl. a. samfundsbegrebet voksede frem i Storbritannien i 1980-erne. For det var her, at den politiske offensiv hidtil har været tydeligst. Det nye Højre med Margaret Thatcher i spidsen hævdede simpelthen, "there is no such thing as society" (Bintliff 1993). I et politisk opgør med socialismen blev samfundet nu miskrediteret. Det kollektive blev associeret med det ufrie, kommandoøkonomien, det totalitære "Øst".

Samfundet repræsenterer blot ét af mange lån fra "de andre" af færdige teorier og begreber for bedre at kunne tolke arkæologiens kildemateriale.

Samfundet er et lån i en periode, hvor arkæologien har haft ambitionen at blive et samfundsfag. Det tilsyneladende selvklare og veldefinerede samfund dekonstrueres imidlertid, når arkæologen gransker sociologiens tekster, hvor begrebet har sin hjemstavn. Samfundsbegrebet er omstridt, afgjort flertydigt, en abstraktion, som kan henvise til næsten hvad som helst. Nogle sociologer vil droppe begrebet helt og ihvertfald ikke anvende det for at afgrænse enheder, som vi kan studere. Og politikere har tillagt det nye negative betydninger. Samfundet har mistet sin uskyld.

Behovet for helheder

Vi mennesker synes at have et stort behov for at skabe mening med hjælp af helheder. Af enkeltheder danner vi helheder, som gerne skal være større end summen af delene. Og vi hævder måske, at uden denne helhed, er det umuligt at forstå delene. Vi genskaber eller rekonstruerer den fraværende helhed med hjælp af vore fremgravede fragmenter. Skår bliver pletter, stolpehuller bliver huse, planker bliver skibe, lag indordnes i stratigrafiske matricer og fund i funktionsanalyser. Og alle sporene forsøges samlet til noget vi kalder samfund. Også vor egen disciplin middelalderarkæologi indføres i storheder som den historiske arkæologi, samfundsvidenskaben, historievitenskaben, videnskaben eller atter samfundet. Det er en tendens, hvor mening i det tilsyneladende kaotiske skabes gennem sammenføjeingen til

stadig større enheder, måske som en reaktion mod en accelererende fragmentisering af både kundskab og discipliner.

Når skriveren har set, hvor ofte samfundet optræder i arkæologiske tekster, er det nærliggende at tænke, at vi simpelthen ikke kan undgå begrebet for at betegne "det hele". Men det er ikke sandt. Kultur og samfund har således afløst hinanden flere gange, når et historisk perspektiv er blevet udskiftet med et sociologisk. Vi har faktisk mange begreber at vælge imellem.

Gennem tiderne har helhedsbegreberne skiftet: Rige, land, nation, stat, folk, race, kultur og civilisation. Gamle helheder har fået ny aktualitet f. eks. Europa, økonomi, marked og region. Begreber som kulturkreds og race, der engang forekom overalt, er blevet miskrediteret og er forsvundet (delvist), for efter et halvt århundrede at blive erstattet af kultur og etnicitet. Behovet for at kategorisere mennesker og deres udtryk synes således at bestå uforandret.

Spørgsmålet kan nu stilles, om almenbegrebet, helheden eller samfundet har en egen eksistens (realisme), eller blot er en sproglig konstruktion (nominalisme). Selv fortrækker skriveren i denne klassiske tvist at behandle samfundet som en analytisk, ikke empirisk kategori. Samfundet er en abstraktion, der er brugbar, bare så længe den netop er brugbar.

Hvad skal så vi stille op med samfundsbegrebet? Vi kan definere samfundet, altså entydigt afgrænse dets betydning. Måske fylde det gamle begreb med et nyt og bedre indhold. Vi kan opløse samfundsbegrebet, så det opfattes som mere åbent og uafgrænset, som et netværk i linje med globaliseringen (for nogle). Vi kan beholde samfundet udefineret, som en metafor for den utopiske sociale totalitet. Og vi kan følge opfordringen til at kassere samfundsbegrebet helt. Men her må læseren selv vælge uden at få en entydig anbefaling på vejen. Personligt har skriveren forsøgt at undgå samfundsbegrebet - bortset fra her, naturligvis.

Sprogets arkæologi

Ved siden af kildekritikken, der fokuserer på metoderne og materien, og teorikritikken, som vurderer idéerne, behøver vi en kritik af vort sprog. Her behøver vi mere end en "poetik", der udforsker arkæologiens genrer. Vi behøver også en undersøgelse af centrale begreber. En sådan "sprogets arkæologi" bør undersøge vore begrebers oprindelse, deres udvikling, skiftende betydninger og ikke mindst deres brug.

Begreberne er tankens ledeartefakter. De former vort billede af fortiden. Og deres brug kan afsløre bevidste eller ubevidste traditioner og holdninger. Men hensigten med sprogets arkæologi bør ikke nødvendigvis være at nå frem til nye

og præcise definitioner. Samfundet, lige som kulturen, kan her være gode eksempler på, at begreber bør forblive udefinerede. Så snart samfundet og kulturen afgrænses, mister det sin særlige karakter ved at udgøre "det hele" (Møllgaard 1992, s 52). Den utopiske helhed både kan og bør forblive metaforisk.

Arkæologien vrimler med tilsyneladende selvklare begreber. Nogle er allerede blevet undersøgt, andre venter endnu: Tragtbægerkultur, middelalder, gotik, Danmark, gård, købstad, handel, marked, høvding, feudalisme, stat, østersøkeramik, ekspansion, diskontinuitet, landskab og kontekst.

Nu kan samfundet atter sættes ind i omløb. Måske burde de nye kodeord, kontekst og kontekstuel, i stedet trækkes ud af sproget for rengøring - eller for at kasseres.

Summering

Afsluttende vil læseren kunne konstatere, at denne kritiske tekst har bidraget til statistikken med 234 nye eksempler. Alt indregnet har samfundsbegrebet nu optrådt i META mindst 1683 gange!

Jes Wienberg er docent og universitetslektor i middelalderarkæologi ved Arkeologiska Institutionen i Lund.

Hovedlinjerne i denne tekst er tidligere blevet præsenteret på Arkeologiska Institutionen i Lund, dels ved et arkæologisk forskerseminar nov. 1991, dels ved et doktorandkursus i arkæologisk teori og metode feb. 1993. En særlig tak til Anders Andrén og Bodil Petersson for kommentarer til manuskriptet og til Inge Dam for sprogranskning.

Litteratur

- Aberle, D. & Cohen, A. K. & Davis, A. K. & Levy, M. J. & Sutton, F. X. 1950. The Functional Prerequisites of a Society. *Ethics, An International Journal of Social, Political and Legal Philosophy* 60.
- Arkeologiska institutionen informerar vårterminen 1997. 1997. (stencil)
- Barth, F. 1992. Towards greater naturalism in conceptualizing societies. *Conceptualizing Society*. (Ed.) A. Kuper.
- Bertilsson, U. & Hyenstrand, Å. 1979. Aspekter på samhällen. *Aktuell arkeologi. Rapport från en kurs på Riksantikvarieämbetet 1979*. (Red.) Å. Hyenstrand. Riksantikvarieämbetet Dokumentationsbyrån Arbetshandlingar.
- Bintliff, J. 1993. Why Indiana Jones is Smarter Than the Post-Processualists. *Norwegian Archaeological Review* 26 No 2.
- Burström, M. 1991. *Arkeologisk samhällsavgrensning. En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland*. Stockholm Studies in Archaeology 9.
- Clark, G. 1939. *Archaeology and Society*. (2 ed. 1947)
- Ebbesen, K. 1974. Samfundsvidenskabens arkæologi. *Kontaktstencil* 8.
- Ekholm, K. 1979. Arkeologi som samhällsvetenskap. *Kontaktstencil* 16.
- Eriksson, B. 1988. *Samhällsvetenskapens uppkomst. En tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*.
- Hastrup, K. & Ovesen, J. 1980. *Etnografisk grundbog. Metoder, teorier, resultater*.
- Hauge, H. 1988. Begrebet Culture. Fra Coleridges kirke til Hillis Millers dekonstruktion. *Kulturbegrebets kulturhistorie*. (Red.) H. Hauge & H. Horstbøll. Kulturstudier 1.
- Hyenstrand, Å. 1979a. *Ancient monuments and prehistoric society*. Riksantikvarieämbetet Dokumentationsbyrån Arbetshandlingar.
- Hyenstrand, Å. 1979b. Det odelbara samhället. *Aktuell arkeologi. Rapport från en kurs på Riksantikvarieämbetet 1979*. (Red.) Å. Hyenstrand. Riksantikvarieämbetet Dokumentationsbyrån Arbetshandlingar.
- Hyenstrand, Å. 1982. *Forntida samhällsformer och arkeologiska forskningsprogram*. Riksantikvarieämbetet Dokumentationsbyrån Arbetshandlingar.
- Kontaktstencil, Organ for nordiske arkæologistuder* 1ff, 1970ff.
- Kroeber, A. L. & Kluckhohn, C. 1952. *Culture. A critical review of concepts and definitions*. Papers of the Peabody museum of American archaeology and ethnology, Harvard university vol. XLVII No 1.
- Löfving, C. 1986. *Befolkning, information och inflytande. Administrativa möjligheter öster om Skagerrak/Kategati före medeltiden*. Licentiatavhandling i arkeologi, Göteborgs Universitet.
- Mann, M. 1986. *The sources of social power. I. A history of power from the beginning to A.D. 1760*.
- Martens, J. 1986. Fra jordfund til samfund. *Kontaktstencil* 28-29.
- Mayhew, L. H. 1968. Society. *International Encyclopedia of the Social Sciences* 14. (Ed.) D. L. Sills.

- META, *Medeltidsarkeologisk tidskrift 1979ff. 1979ff.*
- Moberg, C.-A. & Olsson, U. 1973. *Ekonomisk historisk början. Försörjning och samhälle.*
- Møllgaard, J. 1992. Om kulturbegrebet. *Nord-Nytt, Nordisk tidskrift for folkelivsforskning 45.*
- NAA, *Nordic Archaeological Abstract 1974ff. 1975ff.* (forkortes NAA)
- Ordbog over Det danske Sprog 18.* (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1939. (forkortes Ordbog)
- Ordbok över svenska språket 24.* (Utg.) Svenska Akademin. 1965. (forkortes Ordbok)
- Parsons, T. 1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives.*
- Rasmussen, M. 1981. Arkæologi - et modsætningsfyldt fag. Videnskabelighed og samfundsmæssig position. *Kontaktstencil 19.*
- Rowlands, M. J. 1982. Processual Archaeology as Historical Social Science. *Theory and Explanation in Archaeology. The Southampton Conference, England, Dec. 14-16, 1980.* (Eds.) C. Renfrew & M. J. Rowlands & B. A. Segraves.
- Schia, E. 1976. Arkeologi - gjenstandsforskning eller samfunnsvitenskap? *Viking 1975, årg. XXXIX.*
- Shanks, M. & Tilley, C. 1987. *Social Theory and Archaeology.*
- Stjernquist, B. 1971. *Archaeological Analysis of Prehistoric Society.* Scripta Minora 1971-1972: 1.
- Stjernquist, B. 1980. Arkeologi som samhällsvetenskap. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1979.* Arkeologi och samhälle.
- Østerberg, D. 1991. *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung.*

Hallström, forntiden, samtiden – och medeltiden

Mats Mogren

Abstract

Hallström, the Prehistory, his contemporaries – and the Middle Ages.

Professor Evert Baudou has written an archaeological biography, a genre that is still very rare in Sweden. It is concerned with the life and work of Gustaf Hallström, the great pioneer in archaeological research in Norrland, but it is also a book that puts its subject into the changing ideological and political contexts of his long life. In this review a few words are said about Hallström's writings on the Middle Ages, an aspect neglected by Baudou.

Evert Baudou vilar inte på några lagrar. Han tycks vara en högst aktiv och produktiv emeritus. Nu har Baudou skrivit en arkeologisk biografi. *Gustaf Hallström - arkeolog i världskrigens epok* är en forskningsinsats av rang. Boken ingår i Vitterhetsakademiens serie *Svenska lärde* och är utgiven av Natur och Kulturs förlag nu i vår. Den arkeologiska biografien är ju en genre som inte har avsatt särskilt många resultat i vårt land ännu. Det finns en handfull värdefulla biografiska texter sedan tidigare, men det som Baudou har åstadkommit är ändå något helt nytt. Genom att beskriva en arkeologs utveckling, och framför allt genom att placera honom i sin samtid och dess idéströmningar, lyckas författaren ge oss en väsentlig del av svensk arkeologisk idéhistoria. Som

Baudou framhäver i boken, så är biografien också en metod för att studera tolkningsprocessen.

Baudou behandlar alltså Norrlandsarkeologins store portalfigur Gustaf Hallström (1880-1962) Det är inte bara en bok om utbildning, fältarbete och publikationer. Det handlar om familjebakgrund, temperament, ideal och ideologi, och om ställningstaganden både inom och utom det arkeologiska fältet, alltsammans av största betydelse.

Han beskriver uppväxten på det fattiga Mariaberget i Stockholm och miljön ett stenkast därifrån, kring Maria kyrka där familjerna Montelius, Hildebrand och Almgren bodde, en märklig intellektuell miljö, som hörde

till de ledande inom internationell arkeologi vid den tiden. Annan intellektuell påverkan finns med och naturligtvis också studiemiljön i Uppsala vid seklets början, där det i den närmaste vänkretsen fanns namn som Otto Frödin, Ture J. Arne, etnografen Erland Nordenskiöld och språkvetaren Helmer Smith.

Hallströms forskarinsats började och slutade vid Nämforsen, och det är studiet av de norrländska och nordnorska hällristningarna och hällmålningarna, som är hans magnum opus, men han var även pionjär för samisk arkeologi och gjorde en viktig insats vad gäller t. ex. samiska offerplatser, vilka då hade börjat plundras av besökare. För Hallström var arkeologin och etnografen oskiljaktiga delar av en helhet. Han ansåg också att det inte bara var forntiden som var en angelägenhet för arkeologin. Såväl nutiden som framtidsutsikterna angick honom. En tredje stöttepelare för Hallström var det ekologiska synsättet och där var han förstås mycket långt före sin tid. I dagboksanteckningar från resor på Kolahalvön framgår hur han ansåg sig kunna läsa terrängen som en text, något som ju skulle slå igenom först ca 70 år senare.

Till bokens främsta förtjänster hör att dess författare vågar diskutera de mörka sidorna i vårt arkeologiska arv. Hallström var skolad av Montelius och var i grunden positivist, en forskare som dokumenterade och publicerade sin dokumentation, men som ogärna drog slutsatser utifrån sitt material. Han hörde därmed hemma i ett

paradigm från före första världskriget. Den nationalistiska arkeologi som tog över efter Montelius död 1921, den Uppsalaskola med Sune Lindquist som ledande gestalt där sagalitteraturen blev tolkningsram och svenska riket ett av världens äldsta bestående, och denna arkeologis många intima kopplingar till rasläror, hemmanazister och hembygdsfascister, var egentligen främmande för Hallström. Något intryck tycks han ha tagit av tidsandan, men i huvudsak förblev han kritisk till de yviga spekulationerna.

Här blir Baudous text med sin strävan efter nyansering av utomordentligt värde. Hallström var en mycket komplex människa. Han var starkt konservativ, men utan hjältedyrkan. Forntiden utgjorde inget ideal för Hallström. Han var en viljemänniska och en handlingsmänniska. Hans politiska åskådning skulle ha kunnat föra in honom i samma fälla som de nazi-stanstrukna arkeologerna, men Hallström var patriot, inte nationalist. Baudou markerar denna skillnad, eftersom den är väsentlig. Hallström såg inte ner på andra folk.

Hallström var däremot Tysklandsvän. Det var inget ovanligt bland akademiker under 1900-talets första hälft. Han var t.o.m. en av stiftarna av Riksförbundet Sverige-Tyskland. Andra framstående akademiker, som t. ex. Henrik Schüch och Nils Åberg, såg direkt vartåt det barkade och tog avstånd från den rasistiska arkeologin, men Hallström hade inte "Åbergs klara blick", som Baudou skriver. Man torde kunna tillskriva honom en viss naivi-

tet och bristande omdöme i dessa frågor, men ingenting mer. Baudou avslöjar också fantastiska uppgifter om hur Hallström under andra världskriget fungerade som spion för den svenska militära underrättelsetjänsten mot tyskarna i det ockuperade Norge. Baudou markerar att ingen annan svensk arkeolog gjorde så aktiva anti-nazistiska insatser som Hallström.

Trots det väsentliga i anknytningen till samtida politisk debatt, så är det naturligtvis först och främst Hallströms vetenskapliga resultat som angår oss. Som nämnts ovan så var han först i det väldiga Norrland och mycket av det han skrev har inte riktigt bestått angreppen från senare forskning. Hans datering av hällkonsten har däremot i stort sett stått sig, trots många försök att bevisa att han hade fel. Vi måste också ge honom en eloge som föregångsman då det gäller det antropologiska och det ekologiska synsätt som han företrädde.

Till hällristningsstudierna och de samiska studierna sluter sig också en tredje sektor. Hallström började i ett stort antal artiklar att skissa på en allmän Norrländsk kulturhistoria från äldsta tid. Baudou nämner endast en passant att Hallström också gjorde en liten insats för medeltidsarkeologin, men behandlar den inte alls. År 1927 publicerade Hallström en översikt över de då kända fornborgarna i Norrland, *Norrlands bygdeborgar. Ett utkast*. Den publicerades i tidskriften *Norrlands Försvar*. Åren 1930 och 1931 publicerade han i samma tidskrift en uppföljare till denna artikel, två delar av en

text med titeln *Medeltida försvarsverk i Norrland*. De båda delarna omfattar sammanlagt 106 sidor, vilka behandlar Gästrikland och Hälsingland. Det är uppenbart att Hallström hade åsyftat en fortsättning på texten, vilken då skulle behandla de övriga norrländska landskapen, men denna kom aldrig till stånd. Verket förblev en torso.

Den uppsats som vi trots allt har säger oss en del om Hallström åren kring 1930. Han understryker att den endast skall ses som en "orientering i frågan" och att mycket säkerligen skulle komma att förändras i ljuset av fortsatt forskning. Den inleds med en allmän del, där han klart har tagit intryck av de nationella spekulationerna. Norrland är "rena sveabygder". Jämtland och Härjedalen hade varit svenska i forntiden och han talar t.o.m. om det norska införlivandet av Jämtland vid 1100-talets slut som "lösgörandet från det svenska väldet" och att den norska erövringen var "rent tillfällig". Vidare skriver han om Uppsala öd-godsens att de är en "urgammal företeelse" och att det finns "goda skäl att förutsätta att de varit tillrättalagda för försvar". När han gör svepande generaliseringar står han alltså helt klart i ledet bredvid Sune Lindquist och Birger Nerman. Det intressanta är att när han sedan går över till att behandla de enskilda objekten, så blir han sitt gamla kritiska jag igen. Resonemangen är kloka och, med tanke på att hans faktaunderlag var så knäppt som det var, så frestas man att hävda att han besatt ett stort mått av ett slags arkeologisk intuition.

Jag har haft anledning att sysselsätta mig med dessa objekt och med Hallströms och andra författares behandling av dem, och för mig framstår han som en förnuftets röst i sin samtid. Hallströms framställning är länge den enda kritiska och klarsynta i en litteratur som vimlar av spekulationer från både proffs och forntokar. I endast några enstaka fall kan man beslä honom med felaktigheter eller alltför vidlyftiga tolkningar. Han är t. ex. omåttligt förtjust i tanken på kastaler. Såväl Norralas gamla östtorn, som Segerstas västtorn skulle ursprungligen ha varit fristående. Detta är en tanke som han har fiskat upp från Henrik Cornell och tanken är tyvärr inte helt död ännu. Han kan också besläs med slarv i något enstaka fall, t. ex. så uppfattar han Stäckfjärden i Norrala, som det Swartasund där ärkebiskop Birger Gregersson låg för ankar 1374. En snabb kontroll av kartan skulle ha rättat till ett sådant misstag. De flesta andra bedömningar är som sagt både kritiska och sansade. Att Faxeholm skulle ha föregåtts av en fornborg avvisar han helt riktigt som en litterär spekulation, och han förblev ända in i modern tid den ende som tydligt hävdade att borgen vid Vågbro var medeltida och inte en fornborg. Jag har själv daterat anläggningen till 1300-talet.

Han skrev inte mycket om medeltiden i Norrland, men det han skrev är för sin tid, och med några undantag, något av det bästa som gjordes under 1900-talets första hälft. Baudou skriver inledningsvis att han är imponerad av Hallström. Det är jag också, om

än i vissa stycken motvilligt, och för mig och för många andra Norrlandsforskare tillhör han de eviga följeslagarna.

En liten besvikelse är att boken endast innehåller en selektiv bibliografi. Baudou har valt ut några av Hallströms mest representativa skrifter och hänvisar i övrigt till Sverker Janssons nästan kompletta bibliografi i Svenskt biografiskt lexikon. Hallström sammanställde t. ex. ett flertal översikter över enskilda socknars fornlämnings- och lösfyndsmaterial, digra materialsamlingar av fortfarande ganska högt värde, vilka trycktes i respektive sockenhistoriker. Baudou har enbart med den om Lövånger. Jag förstår Baudous bevekelsegrunder att inte vilja plottra bort den raka linje som en biografi måste ha för att bli läsbar, men en relativt komplett bibliografi hade ytterligare förhöjt bokens värde.

Trots dessa invändningar kvarstår intrycket att detta är en mycket värdefull bok. Den anbefalles varmt till såväl Norrlandsintresserade, som till övriga, vilka inser betydelsen av att man måste känna till personligheterna bakom de vetenskapliga verken för att rätt förstå dem. Låt oss önska oss fler böcker av denna typ.

Mats Mogren är 1:e antikvarie vid RAÄ/UV samt doktorand i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen i Lund.

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett. Disketten skall vara av formatet 3,5 tum. Eftersom META-redaktionen uteslutande använder Macintosh-datorer, är det underlättande för redaktionsarbetet om insända disketter är formaterade för detta system. META-redaktionen har emellertid även möjlighet av konvertera disketter formaterade enligt MS-DOS-systemet. Texten bör då vara sparad som en ren ASCII-fil eller i programmet Word for Windows. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör helst vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna originalmaterial i högst A3-format eftersom redaktionen har möjlighet att göra copy-proof och digitaliserade bilder. Det går även att skicka digitaliserade bilder direkt på diskett i Pict-Tiff-eller EPS-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

Ronnie Carlsson

Ålands kyrkor - en kritisk recension

Axel Christophersen

**"...og han sat der lunge og vakta
landet..."**

Else Roesdahl

**Dansk middelalder-arkæologi –
nu og fremover**

Jes Wienberg

Arkæologin, sproget og samfundet

Mats Mogren

**Hallström, forntiden, samtiden –
och medeltiden**